

**AS A MILITARY TERM *TİL / TIL / DİL*
FORGOTTEN ESTABLISHED WITH İDİOMS**

Bir Askerlik Terimi Olarak *til/tıl/dil* İle Kurulan Unutulmuş

Deyimler

Haluk GÖKALP¹

Abstract

Throughout history, the Turks have established numerous states, these states political, military and economic advantage of a variety of methods have to make it successful. With the experience of centuries of the Ottoman Empire brought the state understand the importance of intelligence, and it has been used as an important tool in the state administration. Between these intelligence *dil almak* widely used is one of the methods. This method can be defined as an enemy combatant, and get information from the prisoners. Intelligence about the enemy army in times of war and peace, the method used to get the Ottoman Empire's political, social, economic, and even cultural life is also affected. Which has an impact on Ottoman land system, the method of historical texts in the field of classical Turkish literature has found a wide cultural. The word *dil* is used as a military term, used as independent for centuries and in different fields such as *dil almak*, *dil getirmek*, *dil tutmak* in different ways, such as keeping statement has found its place in the Turkish language and literature. Which consists of three sections, the first section of this article as a way to capture intelligence from a historical perspective, after reviewing the literature, how to couch the issue in the second part we will try to reflect that. In the third section as a military term language words and phrases derived from this word since the beginning of the adventure in the history of the Turkish language will endeavor to demonstrate. In our study, all three sections located, historical document-i Al-i Osman, etc. gazavat-name. verse or prose works on history and scanning divans which are above hundred divan. History, literature and languages that are related to the field at the end of each chapter in this study the results of the section are also indicated.

Keywords: *Dil, dil almak, intelligence, divan poetry, espionage.*

Özet

Tarih boyunca birçok devlet kurmuş olan Türkler, bu devletleri siyasi, askeri ve ekonomik olarak başarılı kılmak için çeşitli yöntemlerden yararlanmışlardır. Yüzyılların getirdiği devlet deneyimiyle Osmanlı Devleti istihbaratın önemini kavramış ve bunu devlet yönetiminde önemli bir araç olarak kullanmıştır. Söz konusu istihbarat yöntemleri arasında yer alan *dil almak* en yaygın olarak kullanılan yöntemlerden biridir. Bu yöntemi, düşman askerinden esir ve bilgi almak olarak tanımlayabiliriz. Savaş ve barış dönemlerinde düşman ordusuna dair istihbarat almak için kullanılan bu yöntem, Osmanlı devletinin siyasi, sosyal, ekonomik, hatta kültürel hayatını da etkilemiştir. Osmanlı tımar sistemine de etkileri bulunan bu yöntem, tarih metinlerinden klasik Türk edebiyatına kadar geniş bir kültürel sahada yer bulmuştur. Bir askeri terim olarak kullanılan *dil* sözcüğü, farklı sahalarda ve yüzyıllar boyunca müstakil olarak kullanıldığı gibi *dil almak*, *dil getirmek*, *dil tutmak* gibi farklı şekillerde deyimleşerek Türk dili ve edebiyatında yer bulmuştur. Üç bölümden oluşan bu makalede birinci bölümde bir istihbarat yöntemi olarak esir almayı tarihsel açıdan inceledikten sonra, ikinci bölümde meselenin divan edebiyatına nasıl yansımaları ortaya koymaya çalışacağız. Üçüncü bölümde ise bir askerlik terimi olarak *dil* sözcüğünün ve bu sözcükle türeyen deyimlerin başlangıçtan günümüze Türk dili tarihindeki serüvenini ortaya koymaya gayret edeceğiz. Çalışmamızda yer alan her üç bölüm, Tevârih-i Âl-i Osman, gazavat-nâme vb. tarih konulu manzum veya mensur eserler ve yüzün üzerinde divan taranarak, elde edilen metinlerin tanıklığıyla kaleme alınmıştır. Tarih, edebiyat ve dil sahasını ilgilendiren bu çalışmadaki her bölüm sonunda ilgili bölümün sonuçları ayrıca belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Dil, dil almak, istihbarat, divan şiiri, casusluk.*

¹ Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi, e-posta: hgokalp@cu.edu.tr

İnsanlık tarihi boyunca gerek savaş gerekse barış dönemlerinde iç ve dış tehditlere karşı devlet adamlarının çeşitli tedbirler alması gerekmiştir. Bu tedbirlerden biri de istihbarat çalışmalarıdır. Devletlerin askerî ve siyâsî bakımdan diğer devletlere karşı avantajlı konuma geçmeleri için iç ve dış istihbarat çalışmaları son derece önem teşkil eder. Bu durum İslam ve Türk devletleri için de geçerli olmuştur. Bu bakımdan öncelikli olarak meseleyi tarihî bakış açısıyla incelemek yararlı olacaktır.

1.Tarihî Açıdan Dil

İslam tarihinde asr-ı sa'âdetten itibaren istihbarat faaliyetleri çok önemsenmiştir. Hz. Muhammed önemli savaşlar öncesinde düşman hakkında bilgi toplamak için gözcüler göndermiş, barış zamanında ise bazı Müslümanları kimliklerini gizleyerek müşrikler arasında oturup bilgi toplamakla görevlendirmiştir. Uhud Savaşında Hz. Muhammed'in gönderdiği Hz. Ali komutasındaki keşif kolunun ele geçirdiği iki düşman gözcüsünü bilgi vermekten kaçınmaları nedeniyle dövdükleri bilinmektedir. *Kuran-ı Kerîm*'de Nisâ Suresi 71. âyette müminlere düşmana karşı tedbir almaları, Enfâl Suresi 60. âyette düşmana karşı kuvvet hazırlamaları emredilir. Bu âyetlere göre savaşta üstün gelip barışta tedbir almak ve hazırlıklı olmak gerekir. Nitekim karşı casusluk sünnet, düşman casuslarının ihbar edilmesi ise vacip olarak kabul edilmiştir. Ayrıca casusluk ve istihbarat İslam hukukunda da yer almıştır. Örneğin Mâlikilere göre düşman lehine çalışan Müslüman, zındık olarak kabul edilip tövbe etse bile ölümle cezalandırılır. Gayri müslim vatandaşın casusluğu durumunda ise ceza ya ölüm ya da köleliktir. Gayri müslim bir devletin casusu ise ölüm cezasına çarptırılır. (Kallek, 1992:163-166) Esirlere yönelik bu yaklaşım başta Osmanlı devleti olmak üzere İslamî Türk devletleri için de geçerli olmuştur.

Türk devletlerinde de istihbaratın önemsendiği bilinmektedir. *Eski Türklerde 'tıldag' casustu.* (Sarica, 2008:88) Orta Asya Türk devletlerinde Çinli casuslara çaşut/çaşıt, ihbâra ise çaşutlama denirdi. Nizâmü'l-mülk *Siyâset-nâme*'de casusluk faaliyetlerinin önemine değinmiş ve casuslara karşı uyanık olunmasını tavsiye etmiştir. Gazneliler döneminde *berîd* teşkilatı ve istihbarata önem verilmiştir. Gazneli Mahmud, özellikle Karahanlı Devletine yönelik casusluk faaliyetlerini artırmıştır. Büyük Selçuklu döneminde casusluk faaliyetlerinden hoşlanmayan Alparslan haberleşme teşkilatı olan *berîdî* kaldırmış ancak, Nizâmül'l-mülk'ün gayretleriyle haberleşme sistemi yeniden kurulmuştur. Kirman Selçuklularında farklı bölgelerde *sâhib-i haber* denilen casuslar bulundurulmuş, Hârezmşahlar ve diğer Türk-İslam devletlerinde de istihbarat çalışmaları yapılmıştır. Ancak istihbarat faaliyetleri genellikle hükümdarların konuya değer verip vermemesine göre güçlenip zayıflamıştır. Anadolu Selçuklularında *berid* teşkilatı bulunmamakla birlikte *berid* yerine *ulak* sözcüğü kullanılmıştır. Moğolların Anadolu'yu ele geçirmelerinde Babaî isyanına karışan casusların rolü bulunmaktadır. (Eroğlu, 2003:11-33; Özcan, 1993:166-169) İstihbarât ve haberleşme için kullanılan birimlerden biri de atlı habercilerdir. Emevi, Abbasi, Selçuklu, Mısır Memlûk devletlerinde *berid*, Moğollar ve İllhanlılarda *yam*, Safâvilerde *aparhâne* adı verilen haberleşme teşkilatına, Osmanlılarda *menzil* adı verilmekteydi. Osmanlı devletinde önceleri *ulak* adı verilen bu atlı habercilere daha sonra *Tatar* adı verilmiştir. (Ulter, 2002:240)

Osmanlı devleti kuruluşundan itibaren içeride ve dışarıda istihbarat faaliyetlerine çok önem vermiştir. Daha beylik döneminde Osman Gazi, İnegöl tekfuruna karşı martolosları kullanmıştır. Osmanlılar özellikle Bizans, Macaristan, Sırp Krallığı, Venedik ve Papa'ya karşı Hristiyan voynuk ve matroloslardan yararlanmıştır. Anadolu birliği içinse esir alma yönteminden yararlanılmıştır. (Ulter, 2002:233-234) Asilzâdelerden oluşan voynuklar, tımar ve vergi muafiyeti karşılığında muhbir olarak kullanılmıştır. Osman ve Orhan Gazi zamanından itibaren casusluk ve habercilik faaliyetlerinde martolos denilen casusların da

kullanıldığı belirtilir. Bir casusluk teşkilatı olmasalar da voynuk ve martolosların yoğun olarak casusluk faaliyetleri de yaptıkları bilinmektedir. Ayrıca Osmanlı casusları dikkat çekmemek için buldukları ülkenin geleneklerine göre yaşarlar ve mutlaka bir işle uğraşırlardı. (Eroğlu, 2003:11-33; Özcan, 1993:166-167) Hatta *Seyahat-name*'de istihbarat faaliyetleri de yürüten bu donanımlı askerlerin buldukları ülkenin dilini çok iyi bilip konuştukları belirtilir:

Kal'adan ba'id yire gitmezler ammâ kapudan ve askeri ve martolasân ve çeteciyan ve poturacıyan, bunlar çete ve poturalara gidüp baş ve dil alup bazı ulak ve yolcuları götürüp getirmeğe memûr askerlerdir... Her birinin elinde ve belinde ve yeninde... beşer altışar aded çarhlı karabina tüfengleri var. Cümle esbâbları Macar gibi güderi dolama giyerler. Gören bunları Macar katanası sanırlar... Ve cümlesi fasîh ve belîğ Macar lisânı bilirler. (Dağlı, 2001:C. 6, 162)

Osmanlı devletinde istihbarat konusunda önemli sınıflardan biri de akıncılardır. Sandor'un çalışmasında (1992) bu durum şöyle belirtilir: *Akıncılar barış zamanında çeşitli yollardan istihbarî bilgi toplarlardı. Bu bilgileri tüccarlardan, dönmelerden ve köylülerden sağlamışlardır.* Akıncılar ordunun yürüyüşü esnasında keşif hizmeti görmek, bu suretle düşmanın pusu kurmasına mani olmak, esir alarak vaziyeti öğrenmek gibi görevleri vardı. (Uzunçarşılı, 1988:518) Uzunçarşılı başka bir çalışmasında da (1994) bu konuya temas eder. Özetle Osmanlılarda istihbarat bilgileri, 1.Gönüllü casusluk, 2.Ulufeli (ücretli) casusluk, 3.Dil (esir) alma yöntemi, 4.Tüccar ve gezginlerden gelen haberler olmak üzere başlıca dört unsura dayanmaktaydı.(Eroğlu, 2003:17)

Yukarıda bahsedilen istihbarat yöntemleri içinde "esir/dil alma" oldukça dikkat çekicidir. *Askerî amaçlı istihbaratta Osmanlılar, daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi dil denilen düşman esirlerinden de istifade etmişlerdir. Savaşlarda diri olarak elde edilen ve kendilerinden ordular ve ülkeleri hakkında bilgi edinilen diller (Selaniki, I, 32: II, 645) akıncılara kılavuzluk yaparlardı. Ancak dillerin bazen ülkeleri lehine çalıştıkları, sefer güzergâhını saptırarak Türkleri tuzağa düşürdükleri de olmuştur. Büyük seferler için mutlaka casusların vereceği bilgilere ihtiyaç duyulurdu. (Özcan, 1993:167)* Bu nedenle savaş esnasında yakalanan askerlerin verdikleri istihbarata temkinle yaklaşılmış, mümkün olduğu kadar çok tutsak sorgulanmıştır. Esirlerin her söylediğine inanılmamıştır. *Seyahatname*'de yer alan aşağıdaki bölümler bu türden temkinli yaklaşımın örneklerinden sadece bazılarıdır:

...deyü cevap etdiklerinde bildim ki Âl-i Osmân askeri ayağıyla kâmil dört konak yer var, ammâ mel'ûnlar ihtimâldür kendileri halâs olmak için bizi kâfir askeri üzere götürerler deyü niçe güne mülâhazalar edüp... (Dağlı, 2001:C.7,45)

paşa derhâl beş bayrak levendât ta'yîn edüp akıblerince yetişüp cenk ede ede altı kelle ve üç dil kayd-bend-i dil edüp... baş ve dil getiren gâzilere kırkar altun ve gayriye üç altun ihsân olundu. Ve paşa dilleri söyledüp... gâfil olman sizi Arap urur" deyü haber verüp bu dilleri sarıcalar hapsine verüp...ileri giden çarhacı kolundan bir dil dahi dutulup 'Vallâhi sizi Benî Zühd ve Benî Âl-i Umûr ursa gerekdir, gâfil olman' deyü evvelki dillerin diline bu dil dahi muvafık gelüp... (Dağlı, 2001:C.9, 294)

Koçi Bey Risâlesi'ne göre esirler genellikle düşman topraklarına giren akıncılar ve bunlarla birlikte akına çıkan martoloslar, bazen de tımarlı sipahiler tarafından

yakalanırdı (Özcan, 1993:C.7, 167). Bilhassa akıncı kollarından *deliler* gözünü budaktan sakınmayıp canlı esirler alarak onlardan düşman hakkında bilgi edinilmesini sağlardı (Özcan, 1994: 132-133) Ancak, savaşa katılan hemen tüm askerî sınıfların istihbarat ve ganimet elde etmek için esir yakaladığını söyleyebiliriz. Örneğin *Uluç Ali Reis'in adamları 1570 yılında Mesina'daki Hristiyan donanmasının hazırlıkları hakkında bilgi (esir) almak için Kalabriya'da karaya çıktıklarında bunun aslında Uluç Ali'nin akrabalarından biri olduğunu öğreneceklerdir.*" (Gürkan, 2012:184)

Savaşlarda esir almak, tesadüfen olabildiği gibi çoğunlukla görevlendirme sonucu gerçekleşmiştir. Tarih kaynaklarında seferler esnasında askerlerin istihbarat edinmek için esir alma göreviyle memur edildiğine dair birçok kayıt vardır. Görevlendirilen askerlerin sayısı kaynaklara göre değişir. *Müneccimbaşı Tarih'i*nde olduğu gibi bazen esir almak için görevlendirilen asker sayısı, birkaç çekdiri (savaş gemisi) gibi sözlerle ifade edilir. *Târih-i Kamaniçe*'de belirtildiği üzere *üç dört bayrak levendâtn*, 1105 (1694) Macaristan sefer günlüğünde ise *üç bin süvarinin* memur edildiği belirtilir. Esasen görevli askerler, 10-12 kişilik çeteler olabileceği gibi yüzlerce, binlerce askerden de oluşabilmekteydi. Ancak kuvvetle muhtemeldir ki bunlar küçük gruplar hâlinde hareket etmekteydi:

Ve bir hâkimi dahi çetebaşısıdır kim kaçan küffâr bir tarafta tuğyân etse bu çetebaşının üç yüz aded yiğitlerinden kâfiristâna beş on kişi seğirdüp kâfirden baş ve dil getirüp kâfirleri söyledüp haber alup ana göre tedârük görürler. Cümle çâşıtlar ve cümle yarar kulağızlar... bu çetebaşının bayrağı altındadır. (Dağlı, 2001:C.6, 138)

Kosvar sahrâsında meks olundu ve ol gün asker-i İslâm ganimet olsun deyü kol kol çeteciler gitsin deyü fermân olundukda... (Dağlı, 2001:C.6,4)

Bu kal'adan dil almak için efendimiz Melek Ahmed Paşa tayîn olundukda bir gece iki bin aded yiğitleri mezkûr kal'a altında kemîngâhlara koyup sabah oldukda kal'a kapusu açılıp... cümle küffâr... taşra çıkdıklarında... kılıç urdılar. Derhâl der-i kal'a kapanup cümle küffâr taşrada kalup beş yüz aded küffâr... bend-i zencîr ile müşerref olup dört yüz kadar dahi kelle alındıkda... (Dağlı, 2001:C.6,13)

Piyâle Paşa deniz kurtlarından Uluç diye ma'rûf olan Ali Reis'i dil almak için bir kaç çekdiriyle kâfir sularına göndermişti. (Erünsal, tarihsiz:576)

Ve ol ân yalı ağasına fermân gidüp Kemen Yanoş kral taburundan haber alup diller getirmege memûr olup kırk bin askerle ol ân ilgar edüp tabura gitdiler. (Dağlı, 2001:C.6,3)

Dil almak için Nedîm-i Şehriyârî hazretlerinin Tatar ağası vâfir Tatar ile üç gün mukaddem revâne olmuşdu. Yevm-i mezbûrda bir mikdâr Kazak ve avret ve oğlan esiri ile ordu-yı humâyûna dâhil oldu. (Can, tarihsiz:36)

Yevm-i mezbûrda Lehlü keferesinden ahvâl bilür dil ahz itmek için Adana Beğlerbeğisi Hüseyin Paşa ta'yîn olunmağla Semendre sancağının zu'amâ ve erbâb-ı tîmârî ve devletlû Sadr-îlî hazretlerinin segbânlardan üç dört bayrak levendât ma'an me'mûr olup revâne olmuşlardır. (Can, tarihsiz:113)

Rumeli Beglerbegisi Mahmud Paşa üç bin mikdarı süvari Rumeli dilâverleriyle dil almak bahânesiyle Varadin tarafına irsâl-i fırsat olunur...

Paşa-yı mûmâileyh dahı kendüleri ile memur olanlardan... (Çapraz, 2011:295)

Savaşlarda esir elde etmek, önemli kahramanlık sayıldığı için esir getirenler, padişah ve sadrazamdan alt birimlere doğru hiyerarşik olarak ödüllendirilmiştir. Bu ödül, şeref ve itibar sembolü olarak hil'at giydirmekten, başa gümüş/altın çelenk takılmasına, (Keskin, 2007:495-515) esir ve para vermeye kadar değişkenlik gösterir. Esirler için verilen para miktarı da savaşın konumu, esirlerin sayısı, elde edilen bilginin önemi gibi nedenlerle farklılık arz eder. Örneğin *Târih-i Kamanîçe*'de esir olarak getirilenler, halktan kişiler olduğu için ihsanda bulunulmadığı belirtilir. Verilen ödüller, kaynaklarda bazen *ihsân ve in'âmlar almak, bahşiş, nân-pâre almak kese kese dirhem ve dinar vb.* şekilde genel, bazen de *yüz elli guruş, yirmişer altın vb.* sözlerle net bir şekilde ifade edilir. Örneğin *Gazavat-ı Sultan Murad* adlı anonim gazavat-nâmede esir getiren askerlerin, bizzat padişah tarafından *azîm in'âm ve ihsân* ile ödüllendirildiği belirtilir. Çeşitli kaynaklardaki konuyla ilgili farklı uygulamalar aşağıda yer almaktadır:

Pâdişâh-ı 'âlem fermân edüp bir bölük yiğitleri câsûs gönderdi ki varalar Karaman-oglu'nu kande idüğün göreler ve birkaç dil alalar. Ol yigitler dahı emr pâdişâhın deyüp yola revâne olup giderken bir gün karşularına bir bölük kimesneler çıka geldi. Bunlar bildiler kim, bu adamlar Karaman-oglu'nun askerindendir...kimini katl edüp ve kimini diri dutup gark-ı zencir edüp pâdişâh-ı 'âlem-penâh hazretlerine getürdiklerinde pâdişâh ol yiğitlerin cümlesine 'azîm in'âm ve ihsân eyledikten sonra bu dilleri karşusına getürüp Karaman-oglu'ndan suâl eyledi ve her ne suâl eylediyse cevâb virdiler. Pâdişâh ahvâle muttali' oldı. (İnalçık, 1989:5)

Üç günden sonra Van Beylerbeyisi Süleymân Paşa'dan dört dil ve otuz baş gelüp getirenler mahzar-ı in'âm oldular (Yıldırım, 2005:38)

Yüz altmış kelle ve on aded kefere dil ve iki yüz nefer yiğit mecrûh ve yetmiş nefer yiğit şehîd olup tabya üstünde kalup mâ-bâkî gâziler mecrûhları ve esir ve kelleleriyle Sadrazâma gelüp ihsân u in'âmlar aldılar... (Dağlı, 2001:C.6:204)

Yigirmi dördü erkân-ı Yezîdiyân dil dutulup kelle ve diller Erzurum Begleri alay ile gelüp Paşadan hil'atlar ve serlerine çelenkler sançılıp cümle kelleleri otag önünde bıraktılar. (Dağlı, 2001:C.4,132)

Menzil-i Hisarcık yevm-i mezbûrda Nemçe taburundan Tuna levendâtı Ali Bölükbaşı yediyle iki dil ve Fazlı bölükbaşı mübaşeretiyile haydut getürenlere inâm ihsân buyrulup... (Çapraz, 2011:292)

Bâdehû pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin kerem-i mülükâneleri mebzûl ve masrûf buyrulup kelle ve dil getürenlere Hazîne-i Enderûn-ı Hümâyûn'dan bahşişleri 'itâ ve ihsân olunduğundan ma'adâ... ve atları helâk olanların at bahâları... (Derin, 1958:63)

Ve Serdâr Ali Paşa..... elinde şemşîr-i kerrâr... cümle serdengeçti gâzilerinin kelle ve paça ve dil getirenlerine... bez-i ihsânlar eyleyüp... (Dağlı,2001:C.5, 217)

Ammâ câ-be-câ kollardan yetmişer ve seksener ve ikiyüzer aded kelleler ve diller gelüp Sadra'zamdan ihsân in'âmlar ve teller ve nânpâreler alınırdı. (Dağlı, 2001:C.8,191)

Kelle getirenlere yüzer guruş ve dil getirenlere yüz ellişer guruş ve turna teli çelenk başlarına takılıp yine esirleri kendilerine hibe olunup... (Dağlı, 2001:C.8,198-199)

Paşa söyledüp habs edüp gelen guzâta yirmişer altun ihsân edüp... (Dağlı, 2001:C.9, 299)

Ve asker-i İslâmın ba'zılarıkârşu yakadan diller ihzâr idüp re'âyâ makûlesi olmağla ahvâl bilmediklerinden ahz idenlere ihsân olunmağın herkes esîrin ordu-yı humâyûn sevkinde fûrûht idüp muğtenim olmuşdur. (Can, tarihsiz: 40)

Kelle ve dil getirenlere sadr-ı a'zâm hazretleri kîse kîse dirhem ve dinar vermekte... (Çapraz, 2011:307-308)

Esasen özellikle tımarlı sipahiler için savaşlarda esir almak önem teşkil etmiştir. Tımarlı sipahiler, “kanunda belirtilen miktara göre belli sayıda cebelîyi sefere götürmeğe mecburdu... Bu cebelîler o sipahinin ya para ile aldığı veya harpte esir etmiş olduğu kölelerden oluşmaktaydı. (Uzunçarşılı, 1988:568) *Tımar sâhiblerinin terakkîsi savaşta gösterecekleri hizmete göre ta'yîn edilmişti; düşmândan baş veya dil getiren tımarlının kayıtlı hâsîlatından on akçede bir akçe alırdı. On beş baş veyâ dil, daha büyük timara yâhud zeâmete hak verirdi. (Hammer, tarihsiz:154) Bu da sipahiler için esir almanın ne kadar önemli olduğunu gösterir. Koçi Bey'in *Ve erbâb-ı tîmârdan yararlığı zâhir olmayana ve sefer-i hümâyûnda baş ve dil getirmeyene terakkî olunmazdı. (Eroğlu, 2003:20) ifadesinden de anlaşılacağına göre tımar sahiplerinden yararlılığı görülmeyene ve seferde baş ve dil getirmeyene terakki verilmezdi. (Erdoğan, 2006:181)**

*Seferlerde gösterdikleri yararlıklardan dolayı kendilerine tımar tevcih edilenlerin sayısı oldukça yüksek orandadır. Esasında tımar sisteminde reyadan birisinin tımar sahibi olması yasaktı. Ancak savaşlarda üstün hizmetlerde bulunanlar için bu kural delinmiştir. Bu kişilerin savaşlarda muhtelif kahramanlıklar yapması, hudut boylarındaki askeri hareketlerde kale fethinde bayrak dikmek, yarar diller ele getürmek ve başlar kesüp defaatle yararlığı ve dilaverliğı görülmek gibi büyük başarılar sağlaması gerekirdi. (Erdoğan, 2006:181) Reaya ancak bu sayede serhat beyleri veya ser-askerler tarafından merkeze gönderilecek olan yoldaşlık defterinde kayıt ve gerekli tekliflerin de yapılması şartıyla râiyetlikten kurtulup ibtidâ beratı almaya hak kazanır ve böylece o da dirlik sahibi olurdu. (Doğan, 2011:4) Nitekim Osmanlı devletinde tımar verilme sebepleri arasında *dil alma* da bulunmaktadır. Örneğin 1554-55 tarihli bir mühimme defterinde bu durum kayıt altına alınmıştır. Erdoğan'ın çalışmasında söz konusu defterde 60 kişiye *dil almak ve yoldaşıktan dolayı ibtida tımarı* verildiği belirtilir. Osmanlı arşivlerinde bu türden başka kayıtlar da bulunmaktadır. Görüldüğü üzere Osmanlıda esir almak, bir devlet görevi sayılmakta, bunun karşılığında hem ekonomik açıdan kazanç sağlanmakta hem de saygınlık kazanılmaktaydı. (Eroğlu, 2003:20)*

Savaşta elde edilen esirlerin konuşturulmasına eski tabirle *söyletmek* denmektedir. Savaşın dinamiklerine ve askerin amacına göre değişmekle birlikte sorgu, genellikle padişah, sadrazam, vezir/ paşa, *vd.* üst düzey komutanlar (karar vericiler) huzurunda yapılmaktaydı:

Pâdişâh ... bu dilleri karşısına getirüp Karaman-oglı'ndan suâl eyledi ve her ne suâl eylediyse cevâb virdiler. Pâdişâh ahvâle muttali' oldı. (İnalçık, 1989:5)

Ve paşa dilleri birer birer söyledüp... (Dağlı, 2001:C.4, 132)

Ve yine ol gün Kâsım Paşa Kemen Yanoş kralın taburu keferelerinden on aded dil kâfirler gelüp huzûr-ı serdârda söyledüp (Dağlı, 2001:C.6,3)

Maraş vilâyeti gâzileri tâ kal'a-i Pojon altına varup bir kapudân-ı benâm ve yüz elli kadar küffâr-ı bî-nâm dil getirüp Sadrazam bu kâfirleri söyledükde... (Dağlı, 2001:C.6,205)

Kal'a handakı kenârına getirüp kapu kulesinde Yûsuf Kethüda bunları söyledüp (Dağlı, 2001:C.5,98)

Yakalanan esirlerin âkıbeti, savaşın durumuna, amacına ve komutanların insafına kalmıştır. Bazı esirlerin konuşması için kulak kesip yedirmek gibi işkenceler dahi yapılmıştır. Savaş ganimeti olarak alınabilecek konumda olduğunda ise bu esirler, zincirlenip hapsedilmiş, ordu pazarında köle olarak alınıp satılmış veya merkeze gönderilmiştir. Savaş devam ettiği sırada istihbarî bilgiler alındıktan sonra yakalanan esirler genellikle öldürülmüştür. Esir almaya gelip esir düşen düşman askerinin âkıbeti de aynıdır. Esirlerin konuşup konuşmaması genellikle sonucu değiştirmez. Ancak, âzâd edilen esirlerin de bulunduğu söylenebilir:

Bu esnâda ganâyim-i estre bir derecede müstagrak olunmuşdı ki halâyıktan ömrinde kul karavaş nedür bilmeyen kula karavaşa mâlik oldı. Her kimse estre sır olup, binine bakar birini esir alır idi. Ordu bâzâr içinde otuzar ve yirmişer akçeye bir baş esir virürleridi. Kimse yüzine bakmaz idi. (Topal, 2008:338)

Bu kapudân kâfir şâfi haberler verüp âzâd olundu ve gayrı kefereleri getiren Maraş gâzilerine ihsân olunup nice dahi in'âmlar oldu. (Dağlı, 2001:CC.6,205)

Hâlâ taburumuz Yaş şehri gölünün karşısında Galata nâm mahalde kırk beş bin tüfenk-endâz tarabansımız ve on beş bin atlı katanalarımız vardır' deyü haber verdikde beş aded dilleri âzâd edüp... (Dağlı, 2001:C.5,174)

Yevm-i mezbûrda ordu-yhumâyûndan dil almak için Kamaniçe kal'asından birkaç kâfir karşı yakada cüst ü cü üzereler iken cânib-i Pâdişâh-ı İslâma itâ'at eyliyen Lipka Tatanna müsâdif olduklarından bir kaçın katl idüp ve dil için cebe ve çevşen ile müsellaah bir Leh kâfirini huzûr-ı humâyûna ihzâr itdiklerinde Kamaniçe'den çıkup dil almağa geldiklerin ve kiral-ı dall henüz yerinde olup hareket eylemediğin söylemekle alikonup habs olundu. (Can, tarihsiz:38-39)

İrtesi Hâsbâşı nâm menzilde askerden dil almak için çıkan Kızılbaşlardan biri bogazı alavirüp katl olundu. (Yıldırım, 2005:36)

Bir Eflak keferesi dil dutup kulağın yay kirişi tuncuyla kısıdırup ol kadar işkence ve izâ etdik aslâ mâl-ı ganâim demedi. Biz dahi kellesin kesüp... (Dağlı, 2001:C.6,4)

Size rast gelüp esir olduk... deyü cevâb etdiklerinde bu esirleri kayd-ı bend edüp... bizi selâmetle Yenikal'a'ya çıkarın sizi âzâd edelim. Ve bize şikâr ve mâl-ı ganâim gösterin yoksa sizi katl ederiz deyüp birinin kulakların kesüp Tatarlar kulakların yine kâfirlere yedirdiler... (Dağlı, 2001:C.6,323)

Ba'de'l-haber serâperde önünde cellâd-ı felek kellelerin galtân eyledi. (Dağlı, 2001:C.6,3)

Ve bu vîrânlıkda hikmet-i Hudâ bir dil dutup 'Asâkir-i İslâm ne cânibe gitti' deyü su'âl etdikde su'âle cevâb vermeyüp inâd etdiğiçün boynun urup lâşe-i murdârın bırakdık (Dağlı, 2001:C.7,11)

Melek Paşa bu dilleri söyledip işte şimdi sizi kâfir basar deyü haber verdikde amân u zamân verilmeyp yedi aded kâfir katl olunup... (Dağlı, 2001:C.5,67)

Ordu-yı Melek Ahmed Paşa'ya alay ile gelinüp bir nice kâfirleri serdâra dil götürüp bade's-suâl kelleleri serâperde önünde beden-i murdarlarından cüdâ olundu. (Dağlı, 2001:C.6,13)

Yevm-i mezbûrda devletlü Hân hazretlerinin küçük hazîne-dân gelüp getirdüğü üç nefer diller huzûr-ı humâyûna ihzâr olunduklarında Hanko la'inin Kazaklarından olmağla haklarından gelinmiştir. (Can, tarihsiz:34)

İşte deryâdan ve karadan kırk bin Hıristiyân geliyor' deyü haber alınca Yûsuf Kethüda 'Urun boyunların' dedikde... (Dağlı, 2001:C.5,98)

Görüldüğü üzere istihbarat konusu ve istihbarat için esir almak tarih metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkar. İslam ve Türk tarihinde istihbarat için esir alma yöntemi sıklıkla başvurulmuş bir yöntemdir. Osmanlı Devletinde bu yöntem, genellikle ihtiyaç hâsıl olduğunda bir komutanın askerleriyle birlikte memur edilmesi suretiyle gerçekleşmiştir. Bu askerlerin sayısı kaynaklara göre değişmekle birlikte sayı ne olursa olsun harekâtlar muhtemelen küçük çeteler halinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devletinde tüm askerî sınıflar istihbarat için esir almışlardır. Ancak voynuk, martolos, sipâhî ve akıncıların istihbarat için esir alma işiyle daha fazla meşgul oldukları söylenebilir. Dil alma yöntemi, askerin maddî ve manevî kazanç sağlamasına da olanak tanımıştır. Bilhassa tımar kazanmak isteyen askerler ya da terakkî etmek isteyen tımarlı sipahiler savaşlarda *baş ve dil getirmek* gibi kahramanlıklar göstermek zorunda kalmıştır. Getirilen esirler karşılığında verilen ödüllerin çeşitliliği elde edilen bilginin sağladığı yararlar orantılıdır. Özel durumlar dışında esirin söylenmesi bizzat padişâh, sadrazam gibi üst düzey komutanlar huzurunda gerçekleştirilmektedir. Esirleri konuşturmak için sistematik olmamakla birlikte bazen işkence yapılmakta, diğer esirleri korkutmak için bazıları sorgusuz sualsiz öldürülebilmektedir. Esirlerin âkıbeti ise -istisnaların dışında- İslam hukukunda olduğu gibi ya ölüm ya da köleliktir.

2. Edebî Açından Dil

Osmanlı tarihinde bu kadar önem teşkil eden *dil alma* meselesinin ve *dil* sözcüğünün edebî metinlere yansımaması beklenemez. Osmanlı Türkçesinde *dil* sözcüğünün Farsçadaki *gönül* ve Türkçedeki *lisan*, *organ* ve *kesmek* anlamları nedeniyle hem sözcük olarak hem de farklı deyimlerde çok sayıda kalıplaşmış hâlde kullanımlarına rastlarız. Biz meseleyi edebî açıdan değerlendirmeye çalışacağımız bu bölümde *dil* sözcüğünün bu yaygın anlamları dışında kalan askerlik ve istihbaratla ilgili anlamı üzerinde duracağız.

Bezm ü rezm anlayışına dayalı Osmanlı Devletinin ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında savaşın yeri ve önemi yadsınmaz. Bu nedenle savaşın ve savaşa dair unsurların asker millet olan Osmanlılar'ın edebiyatına yansımaması düşünülemez. Divan şiirinde sevgilinin güzellik unsurlarında bile yer bulan savaşa dair unsurlar, manzum ve mensur eserlerde sıklıkla yer alır. Çalışmamıza konu olan *dil alma* da bunlardan biridir.

Başta tevârih-i Âl-i Osman, sefer günlüğü (rûz-nâme), gazavat-nâme vb. tarih konulu eserler olmak üzere divan edebiyatında *dil* sözcüğünün sık kullanılan sözcüklerden biri olduğunu görürüz. Örneğin 1105 (1694) Macaristan seferinde dair bir sefer günlüğünde ve *Târih-i Kamanîçe*'de sözcük, söz konusu anlamıyla karşımıza çıkar:

Sabaha değin terk-i hâb ve râhat etdikleri ahz olunan dillerden haber alındı (Çapraz, 2011:305)

Mahall-i mezbûrda mühimmât-ı cîsr gönderdikleri ahz olunan dillerden ve rızaları ile firâr edip gelen Fransız tâifesinden haber alındı... yevm-i mezbûrda çete kayıkları Tuna üzerinde olan küffâr gemilerine şebhûn u ceng u cidâl ile nehr-i Tuna pür-hûn olmağla... ihfâ olunandan ma'adâ dil olmak üzere Serem ve Titel begleri ve şayka levendâtı marifetleri ile bir mikdar esîr... (Çapraz, 2011:317)

Yevm-i mezbûrda oturak olup Boğdan voyvodası ahz ittirdüğü on nefer Lehlü kâfiri irsâl itmekle huzûr-ı Âsafî'de söylediklerinde Leh Kırallı tarafından ikibin mikdârî kâfir dil almağa ta'yin olunmağla Boğdanluya müsâdif olup bir mikdârî katl ü mürd oldukların ve bunlar ahz olunup sâiri firâr eylediklerin haber virdiler. (Can, tarihsiz: 26)

XVI. yüzyılda Süzî'nin yazdığı manzum *Mihailoğlu Ali Bey Gazavât-nâmesi* 1057-1058. beyitlerinde sözcüğün yine *dil almak* şeklinde deyim olarak kullanıldığını görürüz:

Mihâyıl Ban yigirmi bin er ile
Zırh-püş ü mükemmel asker ile

Sizi arayu Şâhâ üşde geldi
Dil almağa nice güm-râh saldı (Levend, 2000:306)

XVII. yüzyılda Sâbit, Kırım Hânı Selim Giray'ın Ruslara karşı yaptığı savaşı anlatan *Zafernâme*'sinin 269-280. beyitlerinde esir anlamıyla *dil* sözcüğüne ve *dil almak* deyimine yer verir. Eserin aşağıda yer alan bölümünde Selim Giray'ın yakalanan Rus askerlerini sorgulaması, düşmanın sayıca çok üstün olması, bu bilginin askerin üzerindeki olumsuz tesiri ve tutsakların infaz edilmesi anlatılır:

Metin eyleyüp taburın tû-be-tû

Tokatda hanâzîr idi ol adû

Lisân-âşiyân-ı perhâş-ver
Talup bahr-ı heycâya *dil aldular*

Güher-pâş olup hân-ı mâlik-sitâm
Sû'âl etdiler askerinden peyâm

Dediler ki ey hân-ı zerrîn-rikâb
Olındukda bu cem'-i kesret hisâb

Katâra katılmadı çok hargele
Kılıç asker üç kere yüz bin hele

İki binden artuk olur topları
Kolonbornadur şaykadur ekseri

Bu asker ki kesretde Yecûcdur
En ednâsı hem-sâye-i Ucdur

Bu tabura nisbetle siz zerresüz
Bu bir bahr-ı ummân ü siz katresüz

Olurken lu'âb ile ratbü'l-lisân
Uçup kellesi *dil* kesildi hemân

Lisândur dilün kellesin kesdüren
Meseldür bu kim dil esen baş esen

Bu sevdâ-fiken sözleri *dillerün*
Bulandurdu safrâsını askerün

Hakikat adüya olınsa kıyâs
Bir avuc idi cünd-i Yezdân-şinâs (Karacan, 1991:81-82)

Çatışma sonunda Selim Giray'ın ordusu başarılı olmuştur. Sâbit *Zafernâmesinin* 387. beytinde bu durumu *yığıldı baş u diller* sözleriyle ifade eder:

Yığıldı gelüp ol kadar *baş u dil*
Zebân-ı kalem vasfa kâdir değil (Karacan, 1991:90)

Tevârih-i Âl-i Osmanlar, gazavât-nâmeler ve *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* gibi tarih konulu manzum ve mensur metinlerde bu türden örnekleri çoğaltmak mümkündür. Divanları incelediğimizde ise *dil* sözcüğünün genellikle *lisan* ve *gönül* anlamıyla kullanıldığını görürüz. Aşk temasını şiirin merkezine yerleştiren divan şiirinde hemen her şiirde karşımıza çıkan *dil* kelimesinin *gönül* anlamıyla kullanılması gayet doğaldır. Ancak dikkatli bir bakışla sözcüğün *esir* anlamıyla da kullanıldığını ve bu anlamın veya çağrışımın bazen gözden kaçtığını söyleyebiliriz. R.R. Arat'ın *Kutadgu Bilig* indeksinde sözcüğe yalnızca *lisan* anlamı vermesi bir yana XVI. yüzyıl şairlerinden *Helâki Divanı*'nda geçen *dil almak* deyimini *gönül almak*: *gücenmiş olsun, olmasın bir kimseyi uygun bir davranışla bir armağanla hoşnut etmek, sevindirmek* şeklinde açıklanmıştır. (Sefercioğlu, 2010:181) Oysa aynı dizedeki *kan dökme* deyimini ve *dünyada onun elinden kim kurtulur?*

anlamındaki *ele geçirme* çağrışımlı ikinci dize, karine-i mana olarak alınırsa buradaki *dil alma*, *esir almak* ve/veya *âşıkların gönülünü ele geçirmek* anlamlarıyla değerlendirilebilir. Elinde makasıyla Berber Ali, kan dökken, esir alan/gönlü ele geçiren bir yiğit olarak tasvir edilmiştir:

Mikrâz elinde sanki dü-ser ejderhâ durur
Kimdür cihânda k'anun elinden rehâ durur
Kan dökmede *dil almada* müntehâ durur
Şol âfet-i zamâne ki Berber Alisidür (Helâkî, Mus/ 8-IV, s. 28)

Dil sözcüğünün istihbarat ve esâretle ilgili anlamlarıyla manzum metinlerde kullanımı mensur metinlere oranla çok daha sınırlıdır. Çalışmamız sırasında taradığımız onlarca divanda *dil* sözcüğüne ve *dil* sözcüğüyle kurulmuş birçok deyim rastladık. Sözcüğün çok anlamlı yapısına ve cinas sanatına uygun olmasına rağmen, *gönül*, *lisan*, *organ* ve kısmen *dilmek* anlamıyla kurulan deyim, tamlama, birleşik kelime ve hayaller o kadar fazladır ki söz konusu anlam ikinci planda kalır. Hatta diyebiliriz ki incelediğimiz onca *dil* redifli gazelde bile söz konusu anlama yer verilmemiştir. Bunda *esir*, *tutsak* sözcüklerinin yaygınlığı bir yana, sözcüğün istihbaratla ilgili anlam çağrışımının sınırlı olması da etkilidir.

Dil sözcüğünün divan şiirinde kullanımına baktığımızda -müstakil kullanım dışında genellikle *dil almak* ve *dil getürmek* şeklinde deyim olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca mensur metinlerde rastlamadığımız *dil düşmek* gibi kullanımlara da yer verilmiştir. *Dil düşmek* deyiminin istihbaratla ilgili anlamı olmasa bile *esir düşmek* deymiyle aynı anlamdadır. Aşağıdaki beyitte yer alan *gönlümüz* sözcüğü şüpheye yer bırakmamaktadır:

Fireng-i zülfine *dil düşdi* gönlümüz o mehûn
Hevâ-yı 'aşkına keştî-i ten düçâr olalı (Lebib, G.139, b.4) (Kurtoğlu, 2004:497)

Kasidelerde memduhın kahramanlığını anlatmak için söz konusu sözcük ve deyimlerin doğrudan *esir almak* anlamıyla kullanıldığını söyleyebiliriz.

Saymayup nehrlerin geçdi gazanfer-sıfatân
Ki ğazâdur deyu baş kesdi *dil aldı* yer yer (D. Meâlî, K.8, b.38) (Gündüz, 2013:164)

Peylerinden yürüyen perd-i dilirânun ise
Bi-hesâb oldı *getürdükleri başlar diller*(D. Meâlî, K.8, b.166) (Gündüz, 2013:164)

Dili alındı şikest oldıdüşmen-i hod-kâm
Dil almaga varıcak her dil-âver-i saf-der (N. Atayı, K.15,b.31) (Karaköse, 1994:101)

Eğer mukabil olup leşkerüñle cünd-i 'adû
Dil almag ister-ise tîg u hançerüñ gönder (Nevî, K.16, b.32) (Tulum, 1977:55)

Divanlara genel olarak baktığımızda ise *dil* sözcüğünün çoğunlukla *dil-âver* birleşik kelimesiyle bir arada kullanıldığını görürüz. Şairler, *yiğit*, *yürekli* anlamındaki sözcükte geçen sıfat-fiil görevindeki *âver* sözcüğünü nükte için kullanmışlardır. Farsça *âverden*

mastarından türeyen *âver* emir gövdesi, *getiren* anlamına gelir. *Dil-âver* sözcüğündeki *dil*, esir anlamında olmamasına rağmen *dil getiren* anlamının sağladığı çağrışımla nükteye olanak tanır. Böylece hem *cesur*, *yığıt* anlamı hem de *esir getiren* anlamına dolaylı olarak gönderme yapılır:

Dil getürmekdür ele şâhum *dil-âver* anılan
Zûr u zâr ile mi buldı devlet-i dünyâyı gül (Rahimî, K.1, b. 26) (Mermer, 2004:17)

Dil alur tîr-i dilber başı yillü bir *dil-âver*dür
Revâdur ceys-i hicrâna anı bagrumda baş itmek (Bursalı Rahimî, G.20, b.2) (Erdoğan, 2011:372)

Dil getirdim diye dil-dârâ gönülleme sakın
Padişâh eşîgidir bunda *dil-âver* çoğolur (Necati Beg, G. 110/2) (Tarkan, 1992:199)

Halâs olmak ne mümkün Hâleti bî-çâre destünden
Kemend-i târ-ı zülfünle *dil alur* bir *dilâversin* (Haleti, G.688, b.5) (Kaya, 1996:252)

Meseleyi tarihî açıdan incelerken genellikle Tatar, sipahi ve akıncıların *dil almaya* memur edildiğini belirtmiştik. Divan şiirinde de söz konusu askerî gruplar, sevgilinin esir alması ile ilişkili olarak kullanılmıştır. Tatarların dil aldıkları düşman askerlerine yönelik uyguladıkları şiddet, sevgilinin gamzesi üzerinden beyitlere yansımıştır. Beyitte *konuşturamaz* anlamındaki *söyletmez* sözü dikkat çeker:

Dil almakda söz olmaz gamze-i *Tatarına* ammâ
Helâk eyler o kâfir mâcerâ esrârı *söyletmez* (Seyyid Vehbi, G.93, b.4) (Dikmen, 1991:571)

Şehrengizlerde medhedilen güzellerin genellikle adları ve meslekleri üzerinden nükteler yapılır. Güzelin adı ya da mesleği ile ilgili en dikkat çeken yön ya da telmih unsuru öne çıkarılır. Tarih bölümünde belirttiğimiz üzere tımarlı sipahiler için savaşlarda *dil almak* son derece önemlidir. Bundan hareketle Usûlî, *Yenice Şehrengizi*'nin iki ayrı bölümünde sipahiye *dil alma* açısından ele almıştır:

Şu begler kim *sipâhî-zâdel*erdir
Dil ü cân almaga âmâdelerdir (Usulî, *Yenice Şehrengizi*, b.158) (İsen, 1990:54)

Sipahidir biri bir bî-bedeldir
Dil almak hâsılı ona mahaldır (Usulî, *Yenice Şehrengizi*, b.170) (İsen, 1990:54)

Üsküplü İshak da sevgilinin güzelliğini söz konusu ederek onu can ve dil alan bir sipahi olarak sunar:

Devr-i hüsnünde zulm ile *cân u dil alur*
Bir sipâhî gibi kim yılda iki hâsıl alur (Üsküplü İshak, G.40, b.1) (Çavuşoğlu, 1990:140)

Bilindiği üzere akıncılar, ser-had denilen ülke sınırlarında yaşayan ve düşman topraklarına yaptıkları akınlarla ganimet ve esir alarak düşmana korku salan bir askeri sınıftır. Akıncıların bu özellikleri divan şiirine yansımış, özellikle sınır (uç) larda yaşamaları yönüyle anılmışlardır. Bu tür beyitlerde *uç ili*, *uç illeri*, *ser-had* benzeri kelimeler dikkat çeker:

Uc elinin dil-âveridir cânına serin
Geldi *dil almaya* sanasın bu vilâyete (Hayali, G.549, b.3) (Tarlan, 1992:280)

Uç ilinin dilâveridir cânında demrenin
Geldi *dil almaya* sanasın bir vilâyete (Bursalı Rahmî, G.195, b.3) (Erdoğan, 2011:419)

Dil alduñ sen Budinden olalıdan
Yüzüñ Rûm u ser-i zülfüñ *uc iller* (Sun'î, G.32, b.6) (Yakar, 2002:461)

Siyeh çeşmüñ senüñ şemşir-zen bir kara kâfirdür
Ki *serhaddinde* İslâmüñ niçe niçe *dil almışdur* (Emri, 161. nazm) (Saraç, 2002:389)

Görüldüğü üzere divanlarda *dil almak vb.* deyimler genellikle sevgili ile ilişkilendirilerek kullanılır. Sevgilinin kalıplaşmış özelliklerinden kan dökücülük, esir alma, gönül ülkesini fethetme gibi özellikleri *dil* sözcüğünün esâretle ilgili anlamıyla kullanımına olanak tanımıştır:

Ser-i küyünçda senün her gice efgânlar olur
Niçe *diller alınur* baş kesilür kanlar olur (Haleti, Msmt.8, bnd.V) (Kaya, 1996:69)

Cân ü dil almaya hecrün yüregüme od urur
Ki yaka yıka evüm varumı ide târâc (Necati Beg, G.41, b.4) (Tarlan, 1992:168)

Ayrıca saçın ucu ile uç iller ve kement arasındaki ilişki, farklı hayallere olanak tanır. Sevgilinin hattı (ayva tüyleri), saçları, kirpikleri, beni, gamzesi ve gözleri, dil alma görevini üstlenir. Divan şiirinde âşıkaların gönüllerinin sevgilinin saçlarına bağlı olması klişesi ve saçların ucunun bulunması, *dil almak* deyiminin çağrışım dünyasını zenginleştirerek onun saçla ilişkilendirilmesine neden olur. Mesihî'nin aşağıdaki beytinde *uç* ve *pusu* kelimelerinin sağladığı çağrışım, *dil* sözcüğünün *tutsak* anlamını da beytin hayal dünyasına katar:

Zülfün ucında benün pusudadur *dil almaya*
Vay nice ayyârdur kemend-endâz olur (Mesihî, G.71, b.4) (Mengi, 2014:159)

Nitekim Necâtî, sevgilinin yanak ve saçları arasındaki kâfir hattını, esir almak için pusuda bekleyen askere benzetir:

Zülf ü ruhsârün arasında hat-ı kâfir-kiş
Benzer ol leşkere kim pusuda durup *ala dil* (Necâtî Beg, K.14, b.11) (Tarlan, 1992:80)

Fakiri ve Üsküplü İshak'ın şehrengizlerinde de askerlerin esir almak için suya girip saklanmaları gibi kamuflej yöntemleri, sevgilinin soyunup suya girmesiyle ilişkilendirilir. Beyitlerde yer alan *dil almak* deyimleri *gönlü ele geçirmek* anlamıyla birlikte *esir alma* ile de ilişkilidir:

Soyunup girse dilberler bu suya
Dil almağa girerler san *pusuya* (Fakiri, *Şehrengiz*) (Levend, 1957:100)

Yine her *zülfi* kâfir çıksa sudan
Dil almaga çıkar bir bir *pusudan* (Üsk. İshak, *Şehrengiz*, b.31) (Çavuşoğlu, 1990:90)

Hayâlî güneş yüzlü sevgilisine seslenerek ona şans diler. Zira şair, sevgilinin iki yana dökülen saçlarını esir almaya giden zırhlı iki asker olarak hayal eder:

Uğurun açık olsun subh gibi ey güneş-tal'at
Dil almağa çıkarmışsın iki *zülfi*-i zırh-püşu (Hayali, G.594, b.2) (Tarlan, 1992:295)

Nevizâde Atayı de aynı hayali kullanarak sevgilinin iki yana dökülen saçlarını esir almak için bekleyen fitne askerinden iki kula benzetir:

'Asker-i fitne *dil almaga* için iki kul olur
İki yanına ki ol *zülfi*-i mu'anber dökülür (N. Atayı, G.66,b.3) (Karaköse, 1994:200)

Şeyhülislam Yahya, sevgilinin iki yana dökülen saçlarının *dil almak* için tedbir ettiğini, iki belikle âlemi ele geçirdiğini, zapt ettiğini söyler. Şair, *belük* kelimesini *bölük* kelimesini çağrıştıracak şekilde kullanmıştır. Beytin genel anlamında *dil* sözcüğünün *gönül* anlamının yanı sıra *esir* anlamını da çağrıştıracak şekilde kullanılması ihtimal dâhilindedir:

Gisûlarun dil almaga tedbir itdiler
İki belükle âlemi teshir itdiler (Ş. Yahya, G.65, b.1) (Kavruk, tarihsiz: 90)

Nitekim aynı şair, *dil almak* deyimini başka bir beytinde açık bir şekilde *esir almak* anlamında kullanmıştır. Beyitte gönül, sipahinin kaptığı bir esire benzetilmiştir:

Hezâr şive ile gönlümi o şâh kapar
Şu *dil* gibi ki anı nâ-gehân *sipâh* kapar (Ş. Yahya, G.90, b.1) (Kavruk, tarihsiz:115)

Üsküplü İshak ise ayva tüyleriyle birlikte kirpikleri de işin içine katar. Âşğın sinesindeki kirpik, esir almak için gelen bir casustur:

Yine cân kasdına 'asker çeker ol hatt-i siyâh
Yine cäsüs-ı müjeñ sineme geldi *dil alur* (Ü. İshak, G.40, b.2) (Çavuşoğlu, 1990:141)

Sevgilinin güzellik unsurlarından gamze ve gözler, dil alma ile ilgili olarak söz konusu edilir. Gözler ve gamze şiirlerde cesur birer yiğit olarak sunulur. Gamze (yan bakış), öyle bir yiğittir ki her gün sevgilinin ayağına esirler getirir:

*Gamzesi şöyle dilâverdür anuñ kim her gün
Getürür ayağına ol şeh-i hüsnüñ niçe dil* (Haleti, G.479, b.4) (Karaköse, 1994:204)

*Dil alan gamzesidür vay ne dil-âvercik olur
Kılıcıyla dirilür mi nice servercik olur* (Revanî, G.64, b.1) (Kalpaklı, Otap)

Gözler de tıpkı gamze gibi esir almak konusunda ustadır. Zâtî'ye göre onlar, bir alay askere bedel iki cesur yiğittir. Askerlerin düşman kalesinin burçlarına gizlice tırmanıp oradan esir aldıkları gibi sevgilinin gözleri de beden kalesinin burçlarına çıkıp dil (gönül/esir) alacaktır:

*Burc olsa Zâtî bu beden dil ala yârûñ gözleri
İki dil-âverdür velî cür'etde bir alay imiş* (Zâtî, G.600, b.5)

Necatî benzer bir şekilde başını ortaya koyup kafir kalesinden esir getirmekten bahseder:

*Başın ortaya koyub âteş-i kahr ile varur
Getürür kal'a-i küffâr kilidinden dil* (Necati Beg, K. 14, b.30) (Tarlan, 1992:81)

Figânî ise kükreyen bir aslana benzettiği gözlerin dil almak için Kahraman gibi pusuda yatıp beklediğini hayal eder:

*Çeşmüñ ki mişeye şîr-i jiyân gibi
Dil almaga pusuda yatur Kahramân gibi* (Figânî, G.99, b.1) (Karahan, 1966:48)

Ayrıca *dil* sözcüğü farklı anlamlarıyla cinaslı kullanımlara olanak sağlamıştır. Örneğin Süzî Çelebi'nin *Gazavat-nâme*'sinde sözcük, *esir*, *lisan* ve *organ* anlamlarında cinaslı olarak kullanılmıştır:

*Kemüksüzdür cihânda çünki her dil
Ne geldise dilne söyledi dil* (Süzî Çelebi, *Gazavat-nâme*, b.977) (Levend, 2000:300)

Hayâlî de *dil* sözcüğünü *gönül* ve *esir* anlamlarıyla cinaslı olarak kullanır. Aşığın gönlüne saplanan kirpik orada hapsedilmiştir. Bunun sebebi, bu kirpiğin dinsiz bir kâfir olan keman kaşlı sevgili tarafından gelmiş bir esir olmasıdır:

*Anuñün habs eder peykânını dil ey kemân-ebrû
Ki ol bir kâfir-i bi-dîn elinden geldi bir dildir* (Hayâlî, G.47, b.2) (Tarlan, 1992:105)

Evlîya Çelebi Seyahat-nâmesi ve Celal-zâde Sâlih'in *Târih-i Sultan Süleyman*'ında da *dil* sözcüğünün cinaslı yapısından faydalandığını görürüz:

Dil alayın dir alayından çıkar
 Âkıbet başdan çıkarur anı *dil* (Topal, 2008:291)

Kıt'a-i münâsib
 Muğzâde ceng yerinde serim eyledim fidâ
 Kâil değil esir edüp ister *dil almağa*
 Verdim *dilim* oldu *dilim dil dilim dilim*
 Anınçün *dilim* olısar ser şilim şilim) (Dağlı, 2001:C.6,195)

Görüldüğü üzere divan edebiyatında manzum ve mensur eserlerden tarih ve savaş konulu tevârih-i Al-i Osman, gazavat-nâme, zafer-nâme, seyahat-nâme vb. eserlerde, divanlarda ise başta gazeller olmak üzere kaside vd. nazım şekilleriyle yazılmış şiirlerde ve şehrengizlerde *dil* sözcüğünün *savaşlarda istihbarat için tutsak edilen düşman askeri, istihbarat, haber, dil almak vb.* deyimlerin ise *istihbarat için düşman askeri yakalamak* anlamlarında kullanıldığını söyleyebiliriz. Divan şiirinde sözcüğün *dil almak* başta olmak üzere deyimleşmiş şekilleri daha sık kullanılmıştır. *Dil-âver, uç/uç ili* gibi kelimelerle bağlantılı olarak kullanılan sözcüğün çok anlamlı yapısı cinaslı olarak kullanılmasına da olanak tanır. Sözkonusu sözcük ve deyimler, şiirlerde genellikle sevgilinin güzelliği unsurlarıyla ilişkilendirilerek kullanılmış, sosyal hayatın divan şiirine önemli yansımalarından biri olarak yer bulmuştur.

3. Türk Dili Tarihinde *Dil*

Manzum ve mensur metinlerde birçok örneğine rastladığımız *dil* sözcüğü ve onunla kurulan deyimlerin kökenini araştırdığımızda oldukça eski tarihlere gideriz. *Dil* sözcüğünün yaygın olarak bilinen anlamları dışında kalan *istihbarat için tutsak edilen düşman askeri ve düşman askerinden alınan bilgi, istihbarat, casus* anlamlarına sözlüklerde ya yer verilmemiş ya da uzak anlamlar olarak geri planda veya satır aralarında kalmıştır. Sözlüklerde sözcüğün genellikle tarihi/eski ve/veya askeri bir kelime olduğu belirtilmiştir. Sözcüğün deyimleşmiş şekilleri ise deyim sözlüklerinde yer almamıştır.

Mertol Tulum *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı* adlı çalışmasının sözlüğünde *dil* ve *dil almak* maddelerine yer vermiştir. Meninsiki'nin 'Latince *capare* sözcüğü, *To take, seize, capture, catch* yani *yakalamak* anlamına gelip *dil/esir yakalamak* anlamına işaret eder açıklamasına yer verir:

dil: miles; tutsak, esir, köle, giriftâr, ahiz, girifte, berde, der-bend, → *captivus*
dil almak: f. dil tutmak, dil getürmek, zebân-girlik etmek, → *capare*
 (Tulum, 2011:589)

Burhan Paçacıoğlu, *Tarama Sözlüğü* ve Andreas Tietze'ye gönderme yaparak *dil* sözcüğünün *konuşturulmak üzere alınan tutsak* (Paçacıoğlu, 2006:170) anlamına yer vermiştir. Andreas Tietze ise *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nda Türkçe sözlüğe, Dankoff'a ve F.Giesse'ye gönderme yaparak şu açıklamalara yer verir:

dil IV 'harbde sorguya çekilmek için yakalanan düşman' TS 1146 R.
 Dankoff 1991 s.32: *dil* III. Ahirü l-emr anuñ leşkerinden bir dil ele getürdiler. Aña sordılar kim: 'Boğdan oğlu kanı?' (F. Giese 1929 [890/1485] s.193" (Tietze, 2002:617)

Robert Dankoff kendisinden bilgi alınan savaş tutsağı (Tezcan, 2008:100) açıklamasını yaparken Türk Dil Kurumu, Dil Derneği ve Orhan Hançerlioğlu'nun Türkçe sözlüklerinde ise *dil* sözcüğü tarih terimi olarak alınmıştır:

*dil 12. tar. Sorguya çekilmek için yakalanan tutsak.
dil tutmak: esk. sorguya çekmek için düşman askeri yakalamak (Türkçe Sözlük, 2005:526; Türkçe Sözlük, 1998:338; Hançerlioğlu, 1992:170)*

Türkçe İngilizce Redhouse Sözlük'te dil bir tarih terimi olarak verilirken dil avcısı casus, ajan olarak açıklanır:

*hist. Military intelligence from a foreign country; prisoner of war expressly taken for the obtaining of information
dil avcısı: spy (Redhouse, 1968:297)*

Okyanus Ansiklopedik Sözlük'te de sözcük eski askerî bir terim olarak geçerken dil almak ve dil tutmak deyim olarak açıklanmıştır:

dil 6. esk. ask. Karşı tarafın kuvveti, hazırlığı ve durumu hakkında bilgi edinmek üzere düşmandan alınan esir asker. (Tuğlacı, 1972:579)

dil almak, tar. Düşman halinden haber edinmek için canlı esir yakalamak [To take a prisoner for information]

*dil avcısı. dey. casus
dil tutmak, dey. Sorguya çekmek üzere düşman askeri yakalamak. [To capture an enemy for the sake of information] (Tuğlacı, 1972:582-583)*

İsmail Parlatır'ın Osmanlı Türkçesi Sözlüğü'nde sözcük, Tarama Sözlüğü kaynak gösterilerek açıklanır. Ancak, sözcüğün birinci sırada verilen organ, lisan anlamının altında *dil tutmak* deyimini, 1.Diline hâkim olmak 2.Dedikodu yapmamak (Parlatır, 2009:346) şeklinde açıklanır:

*dil (III) a. (دیل) Düşmanla ilgili bilgileri öğrenmek üzere alınan esir": Hacı İlbey
dil almak için küffâr tarafına ilgar eyledi (TS) (Parlatır, 2009:347)*

Tarama Sözlüğü'nde ise aynı açıklamaya yer verilir *dil, dil almak, baş ve dil getirmek* ifadelerine dayalı örnek cümlelere yer verilir:

dil (IV) Düşman ahvâlini söyletmek için alınan esir.

*Mümkün olmadı kim bu kaleden bir dil دالاک (Ev. XVII.8)

*Çarhacı giden adamlarımızdan altı nefer yiğitlerimiz at boynuna düşüp seğirderek gelip "muştuluk, kâfirden kırk aded esir dil دالاک aldık deyüp dilleri دالاری meydana getirdiklerinde diller eyder: Eğer bizi söyledüp âzâd ederseniz... (Ev. XVII.12)

*On on beş mikdarı baş ve dil دالاک getirse zeamete müstehak olup... (Koçu. XVII.12)

*Hacı İl Beg... dil دالاک almak için küffâr tarafına ilgar eyledi. (Solak. XVIII.17-2) (Tarama Sözlüğü, 1965:1146)

Cem Dilçin, *sözcük için Dil (IV) Düşmanın durumunu söyletmek için alınan tutsak*, (Dilçin, 1983:67) Mehmet Kanar ise *dil: 2. casus, düşman casusu* (Kanar, 2011:212) açıklamalarına yer verir. Sözcük, *Osmanlı Tarih Lugatı*'nda askerî bir terim olarak yer bulur:

Düşmandan alınan esir. Bunlardan ekseriya düşman ahvâli hakkında bilgi alındığı için böyle anılmışlardır. (Sertoğlu, 1986:85)

Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'nde sözcük, bir askerlik terimi olarak yer bulur:

Dil (دیل) [Ask.] Düşmanın ahvâliinden malûmat almak üzere tutulan esirler hakkında kullanılır bir tabirdir. (Pakalın, 1971:451)

Müneccimbaşı Tarihi sözlüğünde *dil*, *Düşmanın durumundan haberdar olmak için alınan esir*, *dil almak* ise *Düşmanın durumunu öğrenmek için düşman tarafından esir almak* olarak açıklanır. (Erünsal, Tarihsiz:612) *Hammer Tarihi*nde *dil getirmekten maksat esir getirmektir ki sorguya çekilerek düşmana dair bilgiler alınır. Muharebeler hakkında dil kurtulmadı tabiri vardır ki haber verecek bir kimse dahi kurtulmadı demektir (Hammer,tarihsiz: 154), düşmandan haber verecek esir (Hammer, tarihsiz: 259), malumat alınacak düşman esiri (Hammer, tarihsiz: 167) açıklamalarına yer verilir. Lehçe-i Osmânî'de sözcüğün söz konusu anlamı verilmemiş, yalnızca *dil almak: esir almak* (Toparlı, 2000:117) olarak kısaca açıklanmıştır. *Kâmûs-ı Türkî* de benzer bir şekilde *dil tutmak: Düşmanın ahvâlini söyletecek esir tutmak.* (Yavuzarslan, 2010:253) şeklinde deyim olarak açıklanmıştır. *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*'da ise *dil getirmek* deyim verilir:*

Esir almaktır. Bu esirleri kumandanın huzuruna çıkarırlar; düşmanın vaziyet ve hareketi hakkında mâlûmât alırlardı. Harpte dil getirenlere bahşîş vermek usulüdeni... Eski metinlerde dil almak yerinde dil dutmak sözü de geçer: Köprü inşasında mübâşeret olundu ve dil dutulup... (Onay, 1996:188)

Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nde Hasan Eren sözcüğün askerlikle ilgili sorguya çekilmek için yakalanan tutsak (Eren, 1999:112) anlamını üçüncü sırada verdikten sonra şu açıklamaları yapar:

Türkçe dil'in sorguya çekilmek için yakalanan tutsak anlamı çarpıcı ve düşündürücüdür. Türkçe kaynaklarda geçen dil almak, dil getirmek gibi sözlerde dil tutsak olarak kullanılır. Bu sözler Macarcaya nyelvet fogni diye çevrilmiştir. (Mac nyelv 'dil', fogni 'tutmak') Rumencede de limba dil sözü gefangener feindlicher Soldat, von dem man Kundschaft einziecht (Tiktin 2 : 910) anlamında kullanılır. Bu anlamın Türkçe dil'den çevrildiği anlaşılıyor. Komşu dillerde sık sık bu tür söz çevirileri (calgue linguistique) veya çeviri alıntıları (emprunt de traduction) geçer. Moğolca kelen 'dil' de 'espion, avant-coureur d'une armee, soldat qu'on envoie a la decouverte' olarak kullanılır. Rusçada da jazyk 'dil' buna benzer bir anlam kazanmıştır. (Eren, 1999:112)

S. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* adlı sözlüğünde *dil* sözcüğünün istihbaratla ilgili anlamlarına değinir ve bu haliyle metaforik anlam kazandığına işaret eder:

til (d-) lit. 'the tongue'; hence metaphor, 'an informer, information, particularly secret information, language' etc. ... tilig sabıg alı olur 'stay there collecting informers and reports (Clauson, 1972:489-490)

*Tilig kelürti 'They brought an informer'
Til tutmuş 'captured an informer'
Til tuttim 'captured a man from the enemy to question him about the situation'
Yagıdan til tuttu: 'he captured a spy from the enemy'
Til algu: 'get hold of an informer'*

Hülya Arslan Erol, Türkçede anlam değişmelerini ele aldığı çalışmasında sözcüğün anlamını Clauson'dan çevirmiş ve *Mecazlaşma* başlığı altında değerlendirmiştir:

til (d-) asıl anl. dil; bundan mecazî bilgi veren, bilgi, özellikle gizli bilgi, dil anlamını kazanmıştır. Kelimenin mecazî anlamda kullanımına Atilla Özkırımlı'da (1972:91) ... Böylesi durumlarda casus kullanmak ya da karşı taraftan tutsak alamak gerekmekte (til), düşman gözcülerini yakalamak için atlı bölük çıkarılmaktadır (tutgak)" şeklinde değinmektedir... Kelimenin anlamlarını ... sıralayan H. Eren, ... kelimenin mecazî anlamda kullanımına değinmiştir. (Erol, 2008:694)

*Dil sözcüğü, söz konusu anlamıyla ilk kez Orhun Yazıtları'nda kullanılır. Tonyukuk II. Taş, batı yüzü birinci satırda dil sözcüğü söz konusu anlamıyla yer alır. Burada geçen ifadeyi Muharrem Ergin ve Talat Tekin aşağıdaki şekilde günümüz diline aktarır. Clauson söz konusu ifadeyi aynı anlamda olmak üzere *They brought an informer* (Clauson, 1972:489) şeklinde açıklar:*

*Tilig kelürti. Sabıg antag: Yarış yazıda on tümen sü tirilti tir.
Haberci getirdiler. Sözü şöyle: Yarış ovasında yüz bin asker toplandı der. (Ergin, 2002:76-77)*

Orhun Yazıtları'nda Tonyukuk I. Taş, kuzey yüzü sekizinci satırda sözcüğün al- yardımcı fiili ile kullanılması dikkat çeker:

Bu süg ilt tidi. Kıyınıg könglünğçe ay. Ben sanga ne ayayın tidi. Kelir erser kür ökülür, kelmez erser tilig sabıg alı olur tidi. Altun yışda olurtumuz.

Bu orduyu sevk et dedi. Cezayı gönlünce söyle. Ben sana ne söyleyeyim dedi. Gelirse hile toparlanır, gelmezse haberciyi, sözü (haberlerini) alarak otur dedi. Altun ormanında oturduk. (Ergin, 2002:74-75)

Görüldüğü üzere Muharrem Ergin buradaki *tilig sabıg alı olur* ifadesini *haberciyi, sözü alarak otur* şeklinde çevirirken Talat Tekin *haberlerini alarak oturun* (Tekin, 1994:14) şeklinde çevirmiştir. S. G. Clauson da aynı şekilde *stay there collecting informers and reports* şeklinde anlam vermiştir. Buradaki *tilig sabıg* ifadesini *habercinin sözü* şeklinde değerlendirmek mümkündür. Ayrıca yazıtın bir sonraki satırında *körüg* (casus) sözcüğünün de kullanıldığını görürüz. Yazıtların farklı bölümlerinde *körüg* kelimesi *casus, haberci, gözcü* anlamlarıyla kullanılmıştır:

Üç körüg kişi kelti. Sabı bir: Kagan sü taşıgdı, On ok süsi kalısız taşıgdı tir.

Üç casus geldi. Sözü bir: Kağan ordu çıkardı, On Ok ordusu eksiksiz dışarı çıktı.der. (Ergin, 2002:74-75)

Tıl ve *körüg* sözcükleri istihbarat alınan kişiler için kullanılmakla birlikte *til* sözcüğünün daha çok *istihbarat* ve *istihbarat için esir alınmış düşman askerini* ifade ettiği söylenebilir. Metinlere bakarak *til* sözcüğünün yalnızca *casus* anlamında kullanıldığını söylemek güçtür. Hatta sözcüğün, *casus* olsun ya da olmasın istihbarat için yakalanan tüm düşman askerlerini anlattığı söylenebilir. *Körüg* ve *çaşut* sözcüklerinin varlığı bunu düşündürür. Nitekim hem Talat Tekin'in hem de Muharrem Ergin'in *Orhun Yazıtları* ile ilgili çalışmalarının sözlük kısmında *til* sözcüğü şu şekilde açıklanır:

til, tıl: haberci, casus, durumunu öğrenmek için düşmandan yakalanan esir, dil, haber, söz. (Ergin, 2002:114)

til (düşman hakkında) bilgi; gözcü, haberci (Tekin, 1994:67)
körüg: casus, haberci, gözcü (Ergin, 2002:103)
kürag: kaçak (Tekin, 1994:63)

Ötügen Uygur Dönemi Yazıtlarından *Şine Us*'ün doğu yüzü 12. satırında ise sözcüğün *til* tutmuş şekliyle ilk kez karşılaşırız. Clauson bu kez ifadeyi *casus* yerine *istihbarat için esir yakalamak* anlamında *captured an informer* (Clauson, 1972:489) şeklinde tercüme eder:

...ermiş: yeringerü idmuş: yelmesin mening er anta: basmuş: tıl tutmuş: kanunga... (Sert, 2009:233)

...imiş. Keşif birliğini müttefiklerin yurduna göndermiş. Keşif erlerine benim erlerim orada baskın düzenlemiş; esirleri tutmuş. Kağanına... (Sert, 2009:236)

Divanü Lugati't-Türk'te de *tılık*-ve *til* sözcükleri geçmektedir. *Tılık*- sözcüğünün *konuşmak, dile düşmek* anlamları dışında *haber vermek* anlamı da bulunmaktadır:

tılıkdı: Kişi mening birle tılıgdı: adam benimle konuştu, kişi benimle konuştu, benden haber sordu... (Atalay, 1998:116-117)

Caluson, *til* sözcüğüne bu kez *spy* (*casus*) ile birlikte *istihbarî tutsak* anlamını da vermiştir. Araştırmacı, *Divanü Lugati't-Türk'te* geçen bu deyim, *til tuttm:* 'captured a man from the enemy to question him about the situation'; *Yagıdan til tuttu:* 'he captured a spy from the enemy' (Clauson, 1972:489) şeklinde açıklar. Besim Atalay da *casus*la birlikte *tutsak* anlamına yer verir:

til: durumunu öğrenmek için düşmandan yakalanan tutsak, çaşıt, casus. Krş. Rad., Çağ. -til. (Atalay, 1998:615)

Nitekim *Toktamış Han Yarığı*'nda da *til* sözcüğü *haber, esir, casus* anlamlarında olmak üzere iki yerde geçer. Bu durum sözcüğün XIV. yüzyılda Harezmi-Altınordu sahasında *casus* anlamında da kullanıldığını gösterir. Nitekim *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*'nde *til* sözcüğüne *casus* ve *haber* anlamları verilmiş (Ünlü, 2012: 592), Öztekin'in çalışmasında ise *til inip* ifadesi *casus çıkarıp* şeklinde açıklanmıştır:

Edüğü atlı kişini temürge aldirtın çıkarıp iymişler ol til birle kelti erti. Alarning al-a kongül bil-e til inip kırığınga yite kelgente (Edüğü adlı kişiyi Timur'a önden çıkarıp göndermişler. O

haber ile geldi. Onların sinsi düşüncelerle casus çıkarıp il sınırına geldiklerinde (Öztekin, 1996:105,135)

Divanü Lugati't-Türk'te sözcüğün Şine Us'a benzer şekilde tutmak yardımcı fiili ile kullanıldığını görürüz:

til: Düşmandan alınan tutsak. Tıl tuttim: düşmanın ne hâlde olduğunu anlamak için bir adam yakaladım. (Atalay, 1998:336)

til: çasıt, casus. Yagıdan tıl tuttu: düşmandan dil yakaladı, dil aldı. (Atalay, 1998:134)

Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig* adlı eserinin 2351. beytinde sözcüğü *til* yerine, *til* ve *til algu* biçimlerinde görürüz. Ancak *Kutadgu Bilig* dizininde *til* sözcüğüne yalnızca *dil*, *söz*, *lugat* anlamlarının verildiğini görürüz. (Arat, 1979:446) Bedri Sarıca beyitlerde geçen *til içginmamak* için *düşmana istihbarat vermemek*, *til almak* için *düşmandan istihbarat almak* açıklamalarına yer vermiştir. (Sarıca, 2008:101-102) *Til* sözcüğü açık bir şekilde beyitlerde *istihbarî bilgi* ve/veya *istihbarî bilgi için alınan esir* anlamlarıyla kullanılmıştır. Nitekim Clausen da *til algu* deyimini, *get hold of an informer* (Clauson, 1972:490) şeklinde açıklamıştır. Burada dikkat çeken noktalardan biri de *Kutadgu Bilig*'de sözcüğün *almak* ve *içginmamak* fiilleri ile de kullanılmasıdır: (Arat, 1999:249)

2350 süsin ked küdezse *til içginmasa*
süsi az öküşin yağı bilmese

[2350 Ordusunu çok gözetse ve (kendisine dair haber/haberci göndermese (elinden kaçırmasa), ordusunun azlığını (ya da) çokluğunu düşman bilmese (bilmemeli!)]

2351 katıglangu aşnu *til algu* kerek
Bu *til*din yağı kılki bilgü kerek

[2351 Önce zahmete katlanmalı (ve) haber/haberci almalı/yakalamalı, bu haberden/haberciden düşmanın durumunu öğrenmeli!]

2352 angar tenglese ötrü itse işin
yağı boynı yençse kiterse başın

[2352 (Ordusunu) ona denklese (denklemeli!), sonra işini görse (görmeli!) Düşmanın boynunu ezse (ezmeli) ve başını götürmeli!]

Çağatayca özellikleri gösteren *Zafer-nâme-i Emîr Temür* adlı eserde XVI. yüzyıl başlarında Çağatay sahası etki alanında sözcüğün hâlen *til almak* şeklinde kullanıldığını görürüz:

Basa hazret-i sâhib-kırânga haber boldı. Şebihün urmak için alar sarı müteveccih boldı ve yalguz bâg yolıdın yordı. Ve neçe kişini yukarı yolıdın til almak için yiberdi kim ahvâldın haber keltürgeyler. Basa alar yigirmi kişi yağıdın alıp keltürdiler. (Kik, 2007:97)

Başta *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* olmak üzere birçok kaynakta *dil* sözcüğünün *istihbarat almak için yakalanan düşman (askerî)* anlamıyla birçok kez kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu kullanımları incelediğimiz zaman *dilin* müstakil sözcük düzeyinde ya da yardımcı fiillerle deyimleşmiş biçimde olduğunu görürüz. Sözcük her iki hâlde de çoğunlukla *kelle* ve *baş* kelimeleriyle birlikte kullanılmıştır:

Göreyim sizi bu kelle ve dilleri ve esir kapudanları... huzur-ı pâdişâhiden bir hoş ubûr etdirirsiniz... (Dağlı, 2001:C.5:110)

dil ve kelle getirenlere mu'tâd üzere bahşişlerin ihdâ ve günâ-gün istimâlet ile cenge terğib iderlerdi. (Çoruhlu, 2005:31)

Balı Beg tarafından ibtidâ kelle ve diller gelir (Dağlı, 2001:C.6:112)

Bu kadar bin baş ve diller aldıkda... (Dağlı, 2001:C.8:202)

Cümle aldıkları diller ve başlar... (Dağlı, 2001:C.8,251)

Niçe kelleler ve niçe diller alınup... (Dağlı, 2001:C.8,191)

Asker-i İslâm...ve atlılar bî-bâk u bî-pervâ at koparak kılıç urup kelle ve dil alırlardı. (Dağlı, 2001:C.4,141,142)

Abdi Paşa-zâde Ali Paşa hazretleri sâir vüzerâdan ziyâde gayret ve hamiyetive sene-i sâbıkâda dahi Belgrad'a varup varoşın ihrâk ve katî çok kelle-i bî-dîn ve diller ile 'avdet ve bahâdurluğı zuhûr ve vücûhuyla cümle vüzerânın mümtâz ve muhtâr olduğuna binâ'en bu def'a dahi tali'a-ı 'asâkir-i İslâm yani çerhâya me'mûr ve ta'yîn olunmağın (Belgrad Seferi, 18. yy) (Çoruhlu, 2005:23)

Hemân tedbir oldur kim karşıya geçen asker şimden gerü yetişir. Hemân sultânım ocak ağaları köprü başın zabt u rabt edüp öte taraftan beriye baş ve dil ile sâir hidmet ile geçenleri beri geçirsinler... ammâ karşı tarafta yine bir inhizâm olursa firâr eden askeri geçirmesinler ve cümlesin vursunlar. (Dağlı, 2001:C.6,183)

Kelle ve diller almadan hâlî olmayasız ve illâ zararın çekersiz. (Dağlı, 2001:C.6,205)

Müjde Sultânım. Bir kaç kelle ve dil geliyor... ol gâzilerden altı kelle ve üç dil getirdiler. (Dağlı, 2001:C.9,299)

Asker-i İslâm dahi her köşede kendülerin izhâr ü ayân idüp ve dil ve baş almak sevdâsıyla piyâde ve süvâr niceler şehir kenârında olan bustânlara seyirdüp (Can, tarihsiz:43)

...bu kadar baş ve diller ile taşrada hâlâ taşrada dururlar (Dağlı, 2001:C.6,310)

Pojan'a varınca gâzileri seğirdüp kâfirden baş dil alup harâc dahi alup selâmet ile kal'a-i Üstürgon'a gelirler. (Dağlı, 2001:C.6,171)

Kal'aya uzun kancalar ile yürüyüp çengâller ile kâfirleri aşığı çeküp nice kerre baş ve diller alup Sadriazâma götürüp ihsân u in'âmlar alırlardı. (Dağlı, 2001:C.6,302)

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere *dil* sözcüğü, yardımcı fiillerle birlikte kalıplaşarak deyim şeklinde kullanılmıştır. Bunlar içinde en sık kullanılanı *dil almak*tır. Nadiren *diller almak* şeklinde kullanıma da rastlarız:

Pes Karaman Vâlisi merhûm Tos Paşa... Vidin'e eriştikte küffârı bozarlar ve hayyen kati çok diller alırlar. (Belgrad Seferi, 18. Yy) (Çoruhlu, 2005:77)

Yüz otuz bin kadar Macar Niğbolu üzerine düşüp Evrenos Beg dil almağa gönderilirse de düşmân nâ-ma'dûd... olduğundan ne dil alabilir ne de kal'adan haber almağa yol bulur (Hammer, tarihsiz: 259)

Asker-i İslâmdan gâziyân-ı mücâhidân ve dilrân-ı mübârizân kal'a-i Sigetvar semtine revân olup dil-âverlerün her biri küffâr-ı bedkirdârdan dil almağa tâlib kal'anun etrâfın cüst ü cûy idüp keyfiyet-i hâlden haber duymağa râğûb oldılar. (Özcan, 2013:165)

Pür silâh olup askerden dil almağa gelirken hemân gâziler bu kefereleri dutup kayd-ı bend edüp dil alalum derken kendüleri dil olup... (Dağlı, 2001:C.6,62)

dil almak için ordu-yı humâyûn etrafıncüst ü cûda iken serhadlüye müsâdif olup ahz itmelerüyle huzûr-ı humâyûna ihzâr eylediklerinde bu minvâl üzere hareket eyledüğün i'tirâf itmekle başı kesilüp cezâsın bulmuşdur. (Can, tarihsiz:38)

...dil almış gâzilerdir (Dağlı, 2001:C.6,318)

...mümkün olmadı kim bu kal'adan bir dil alak (Dağlı, 2001:C.7,3)

Yanık kal'ası altında baş dil almağa gidüp kâfirden bir baş dil almayup geldiğimizde... (Dağlı, 2001:C.6,202)

Bizim serdengeçti gâzilerimiz... cümlesin kırıp ancak beşini dil alup vezîre getirüp... (Dağlı, 2001:C.6,203)

Cebeciler ve muhafazacılar çete ve potura etmeden hâloımayup niçe kerre kemîngâhlardan küffârın baş ve dillerin... alırlardı. (Dağlı, 2001:C.8,185)

Kaynaklarda *dil* ile kurulan diğer deyimler ise *dil getirmek* ve *dil tutmak/dutmak/dutulmaktır*. Sık kullanılan bu deyimlerin dışında nadiren *dillerin tutmak* şeklinde kullanımlara da rastlarız:

Süleyman Paşa maksadını söyledi. Acaba karşıya geçüp bizde dil getirecek kimse bulunur mu? (Hammer, tarihsiz: 167)

askerî tâifesi gecelerde hendek kenârına varup tuyûr-misâl beden üzerlerine çıkup 'alemlerin sirka ve dillerin tutup getürmek gibi... (Çoruhlu, 2005:81)

Cebeciyan ocağı... ileri meteris yürütmeğe cür'et eylediler. Ve her bâr küffârdan baş dil getirmeğe başladılar. (Dağlı, 2001:C.8,184)

...nicesini çıplakzâdeler tutup Sadna'zama dil getirüp ihsânlar aldılar. (Dağlı, 2001:C.6,190)

iki askerin arasında kalıp köpek cengi ede ede kırk kelle ve on bir dil getirüp cümlesi boğaz ağzından dendân-ı tığ-i âteş-tâbdab hûn-âb nûş-ı niş etdiler. (Dağlı, 2001:C.9,303)

Hikmet-i Hudâ bu mahalde ileri gelen yalı ağası çarhacılarımızdan yedi aded kafir dil getirüp (Dağlı, 2001:C.5,67)

Şibenik kal'ası câniblerinden yedi aded kâfir dilleri getirüp söylediklerinden sonra otak önünde yedisin de kelle perrân-ı paça edüp ser-i pür-mûyları galtân olup dil getiren gâzilere ellişer gurus ve birer çelenk ihsân olundu (Dağlı, 2001:C.5,251)

Tatar Hân karndaşı Feth Geray Sultân kırk elli aded küffârî dil tutup huzûr-ı pâdişâhîye getirüp küffârları söyledüp... deyü haber verdiklerinde hemân sa'âdetlü pâdişâh 'anlar basmadan biz basmak evlâdur' deyüp... (Dağlı, 2001:C.7,68)

Ertesi gün... kâfirin taburundan beş aded dil dutulup suâl olundukda (Dağlı, 2001:C.5,174)

Zeynel ve Amrû Muzaffer ile dil tutulup... (Hammer, tarihsiz:107)

Pojon tarafından bir kaç diller dutdum... Kaniye üzre gitdiklerinin sıhhat haberin dillerden alup... (Dağlı, 2001:C.6,243)

Birkaç dil dutulup anlar nakl etdiler... (Dağlı, 2001:C.5,104)

Kaplan Paşa dil dutup Sadra'zâma götürüp bildiler kim bu kâfirler kal'anun handaki içinden... (Dağlı, 2001:C.6,205)

Dil sözcüğünün ayrıca *dil etmek*, *dil olmak*, *dil götürmek*, *dil göndermek* gibi daha az kullanımları da bulunur. *Dil düşmek* ise *esir düşmek* anlamıyla istisnâî bir kullanım olarak XVIII. yüzyılda *Lebib Divanı*'nda yer alır. (Kurtoğlu, 2004:497) *Dile gelmek* ise *istihbarat için esir almaya gelmek* manasında kullanılmıştır. Yine XVIII. yüzyılda *alma* anlamına gelen *ahz* sözcüğünün de *dil* ile birlikte *ahz olunan diller* şeklinde kullanımlarına rastlanır:

Bu gece cümle süvâri ve piyâdesiyle 'asker-i İslâm üzerlerine hurûc ve zuhûr eyleyeceklerin eğerçi ahz olunan diller takrîr eylemişlerdir. (Çoruhlu, 2005:27)

Meğer küffâr bir dil dahi almağa âdem gönderdikde Nigebolı karakolu dile gelen kâfirlerin yedisin de nakir u kıtmir söyledüp (Dağlı, 2001:C.5,98)

Altı aded yiğitleri Hâna dil götürüp hân bunları... cümle suâl edüp bu altı aded yiğitlere onar altun ihsân edüp... (Dağlı, 2001:C.4,132)

Kırk nefer küffâr esir-i bend-i zencir olup Sadra'zama dil götürdüler. (Dağlı, 2001:C.8,183)

Bizim Tatarlarımızdan olan Mehmed Ağa kişilerinden beş on batır yiğitler altı nefer kâfiri dil edüp getirdiler. Anların birini katl edüp öbürleri eyitdiler... (Dağlı, 2001:C.6,222)

Tarih-i Sultan Süleyman'da yer alan dil gönderip haber vermek, Zafer-nâme-i Ali Paşa'da yer alan dil götürmek ve Seyahatnâme'de yer alan bu dillerden dil çıkmasın, dillerin dilleri ve evvelki dillerin diline bu dil dahi muvafık gelüp gibi kullanımlar, dil sözcüğünün hem istihbarat sağlanan tutsak hem de verilen istihbarî bilgi karşılığı olarak kullanıldığını gösterir:

Asker-i zafer-rehberine bildirmek için çarhacılık hizmetinin edâsına muheydâ olan mîr-i mühennâyı çağırıp ol dilâveri ... dil götürmege gönderdi. (Üzümcü, 2008:80)

Bâlî Beg dil gönderüp küffârın teferruk-ı bâli ve teşettüt-i ahvâli haberin virdi. (Topal, 2008:263)

Bu ebyât-ı nâ-merbûtlar mazmununca bu dilleri Sadrı'zam söyledüp serâperde önünde "Bu dillerden dil çıkmasın" deyü dilleri kelleleriyle dükeli kesilüp bizim üç yüz aded refiklerimize bir kise gurus ihşân olunup... (Dağlı, 2001:C.6,195)

Hatta bu kal'a-i Seykel etrafında elli aded küffâr dil dutulup ahvâl-iğ kal'a ol giriftâr olan fecerelerden suâl olundukda... deyü giriftâr olan diller haber verdiklerinde dillerin dilleri bedenlerinden cüdâ.. (Dağlı, 2001:C.6,38)

...gafil olman' deyü evvelki dillerin diline bu dil dahi muvafık gelüp... (Dağlı, 2001:C.9,294)

Evliya Çelebi'de rastladığımız bir dilden bir haber alamadık ifadesi ve divan şiirinde yer alan bazı beyitler sözcüğün haber, istihbarat anlamı dışında yalnızca esir anlamında da kullanıldığını gösterir:

Bu mahalle gelince ne bir kâfir ne bir müslümân görünmeyüp bir dilden bir haber alamadık (Dağlı, 2001:C.7,28)

Evliya Çelebi savaş sonrası paşaların getirdiklerini tek tek sıralarken esir ve baş ve dil ve mâl-ı ganâimler alırlar. (Dağlı, 2001:C.6,204) ifadesine yer vererek esir ve dil sözcüklerinin farklı anlamlarda kullanılmıştır. Aşağıdaki bölümlerde de esir ve dil sözcüklerinin aynı cümlelerde ve farklı anlamlarda kullanıldığını görürüz. Özellikle esir edüp dil eylemek ifadesi dikkat çekicidir:

İsâ hakkı için... bu Uyvar tarafından kapdanlarımız top şamataları işidüp dört yüz yiğitle bizi bu Uyvar tarafına dil almağa gönderdiler... dil alalım derken bunlar bizi kırıp esir edüp dil eylediler. (Dağlı, 2001:C.6,195)

Ve Kaplan Paşa kolundan iki yüz kelle ve kırk esir. Ve Yüsuf paşa kolundan iki yüz elli beş kelle ve on esir. Ve Gürcü Mehmet Paşa kolundan üç yüz aded kelle ve yetmiş dil... Ve Kibleli Paşa tarafından kırk kelle ve üç yüz dil... kelle getirenlere ibtidâ elli gurus... sadaka olundu. Dahi sonra gördüler kim gelen kelle ve dile had ü nihâyet yok yigirmişer gurus ihşân olundu. (Dağlı, 2001:C.6,185-186)

Aşağıdaki bölümde aynı tutsaklar söz konusu edilmesine rağmen düşman askeri için hem *esir* hem de *dil* sözcükleri kullanılmıştır. Buradan hareketle istihbarat için konuşturulan esirlerin özel olarak *dil* şeklinde adlandırıldığı sonucuna varabiliriz. Benzer bir durum *Târîh-i Kamanîçe*'de de görülür. Aşağıdaki bölümlerde aynı tutsaklar söz konusu edilmesine rağmen hem esir hem de *dil* sözcükleri kullanılmıştır:

Ne dersiniz oğlanlar biz bu kâfir esirler ile asker içre şâhrâha varsak ihtimâldir ki Sadriâ'zam bu esirleri duyup kalil bahâ ile elimizden alalar yahud dildir deyü söyledüp boyunların vuralar (Dağlı, 2001:C.7,45)

Küçük Mehmed Paşa beşyüz mikdârîadem ile kethüdâsın Kamanîçe kal'asıtarafına göndermiş idi. Kamanîçe havâlisinden mürûr idüp kurbunda olan bir palankanın varoşuna hücum itdikde ceng ü cidâlden sonra zabt idüp esir ve hayvânâtın ahz idüp varoşu ihrâk eyledüğün ve ganîmet ile kendüye vâsıl [34a] olduğun tafsîl üzere devletlü Sadr-iâlî hazretlerine i'lâm idüp diller ile mezbûr kethüdâsın irsâl itmeğîn hılat-ı fâhire ile mazhar-ı inâyet oldu. (Can, tarihsiz: 39)

Evliya Çelebi bazen *esir* ve *dil* sözcüklerini birbirinin anlamını karşılayacak biçimde kullanır. Örneğin hücum sonrası anlatılırken *Cümle iki bin yetmiş kelle ve bin beş yüz aded küffâr dil tutulup...* Sadriâ'zama getirdiler. (Dağlı, 2001:C.8,194) ifadesine yer verilir. Hücum sonrasında yakalanan bin beş yüz askerin istihbaratta kullanılmayacağı âşikârdır. XV. yüzyıla ait *Anonim Tevârih-i Al-i Osmanda* da *baş ve dil* yapısı, *esir ve baş* şeklinde karşımıza çıkar. Bu ve benzer örnekler ise *esir* ve *dil* sözcüklerinin her dönemde birbirin yerine kullanıldığını düşündürmektedir. Ancak, fethedilen ülke halkından alınan (asker olamayan) tutsaklar için *dil* sözcüğü tercih edilmemiştir. Aşağıda benzer örnekler yer verilmiştir:

Bin yedi yüz aded diller dipdiri dil olup meydana çıkdı. Sadriâ'zamanın kıracaklarını bilüp cümle gâziyân-ı mücâhidânlar aldıkları esirleri hıfz edüp... pinhân etdiler. Bâdehu alâ mehil fûruht etdiler. Sadriâ'zam haberdâr oldu ammâ ıgmâz-ı ayn etdiler. (Dağlı, 2001:C.8,198)

Esirlerimizden suâl etdiğimizde... (Dağlı, 2001:C.6,323)

Esirlerimizden suâl etdikde... (Dağlı, 2001:C.6,323)

Ol gün cânib-i cenûba dokuz saat gidüp kable'l-mağrib bir huyâbânda nüzûl etdikde ileride kılâguzlarımız iki kâfir dil getirip söyletdik... ale's-sabâh kalkup esir kâfirler kılâguz alup giderken (Dağlı, 2001:C.7,28)

Andan Lala Şahin anca mâl, anca esirler ve bir nice başlar Gâzî Murad'a gönderdi. (Azamat, 1992:26)

Benzer bir şekilde XVI. yüzyılda Sûzî Çelebi'nin yazdığı *Gazavat-nâme*'nin 944-945.beyitlerinde de -başka bir bölümde *dil* sözcüğü esir anlamında kullanılmasına rağmen² *istihbarat için alınan düşman askeri için esir* sözcüğü kullanılmıştır:

² Gelen *diller* bugün düşmen gelür dir

Mihâyıl Ban diyen pür-fen gelür dir (Sûzî Çelebi, *Gazavat-nâme*, b.1028) (Levend, 2000:304)

Kamusın Husrev-i Yezdân-pereste
Getürdiler *esîr*-i deste-beste

Haber sordı bulardan Şak-ı gâzî
Ki küffârın nedür mekri vü bâzî (Levend, 2000:298)

XVII. yüzyılda Diyarbakırlı Meâlî de aynı kişi için hem *esir* hem de *dil* sözcüğünü kullanır:

Oldı [ol] bir *esîr*-i şüh-ı Fireng
Eyledi bir zamân anuñla dîreng

...

Ne Fireng *dildi* ol be-hak-ı şabûr

Levh-ı hüsnünde münceî idi nûr (D. Meâlî, Kıt'a 6, b.7,9) (Gündüz, 2013:267- 268)

Lebib de *söyleyene bakma söyletene bak* atasözüne dayalı bir nükte kurarak *dil* sözcüğünün çağrışım sınırları içinde *esirin söylenmesinden* bahseder:

Dil söyler ise söyleyene bakma hâlini
Kimdür gör ol *esîr* ü giriftârı *söyledür* (Lebib, G.51, b.3) (Kurtoğlu, 2004:448)

Nitekim *Seyahatnâme*'de *dil* sözcüğünün *esir dil*, *dil esir* şeklinde kullanımına da rastlarız. Hem *dil esir* hem de *esir dil* kullanımının olması bunun aynı anlamı vurgulayan ikilemeler olduğunu düşündürür. *Tarih-i Sultan Mahmud-ı Evvel*'de ise *esir ve diller* kullanımına rastlarız:

Akkirmân askerimiz elli aded katana dil esirler dutup söyledildikde eytdiler kim.... deyinçe bir kaç kâfirin kellesin kesüp beşini âzâd edüp... (Dağlı, 2001:C.5,177)

Bu kadar baş ve bu kadar dil esîr ile... (Dağlı, 2001:C.6,279)

Giderken ileride çarhacı giden ademlerimizden altı nefer yigitlerimiz at boynuna düşüp seğirderek gelüp 'Muşduluk kâfirden kırk adet esir dil aldık' deyüp dilleri meydana getirdiklerinde diller eydir: 'Eğer bizi söyledüp âzâd ederseniz Raba suyunun geçidin gösterelim... Raba'yı suhûletle geçüp derhal dil olan kâfirlerin başlarına elwân makdem sarklar sarıp birer dâne atlara bindirüp tebdil-i câme bunları kilaguz edüp... (Dağlı, 2001:C.7,4)

Alınan üsârâ ve dilleri kimesne ordu-yı hümâyûndan tutmayup berren ve bahren mecrûhlar ile gerüye irsâl eylemelerini tenbih ve fermân olunduğun muş'ir münâdiler nidâ ve herkes aldıkları usârâyı kimi 'araba ve kimi sefâine tahmül ve karadan ve nehr-i Tuna ile irsâl u tesyüre müsâra'at eylediler. (Belgrad Seferi, 18. Yy) (Çoruhlu, 2005:35)

Dil sözcüğünün benzer bir şekilde yüz kırk dil âdem, bir kaç dil küffâr örneklerindeki gibi kullanımları da vardır:

Dil nâm mahalle gelince akibimizce yüz kırk dil âdem ve yetmiş kelle kazâlardan gelüp yetişdi." deyü vezîria'zam muvacehesesinde bu güne özürler etdin. (Dağlı, 2001:C.6,177)

Ertesi gün Sūd suyu kenârında bir kaç dil küffâr tutulup söyledildikde...
(Dağlı, 2001:C.7,205)

Görüldüğü üzere metinlerde *dil* sözcüğünün *esir* kelimesinin anlamını karşıladığı gibi *düşman ordusundan istihbarat için alınan esir* ve *istihbarî bilgi* anlamlarında da kullanılır. Söz konusu tüm anlamları karşılamak için *esir* sözcüğünün de kullanılması, *dil* sözcüğünün yaygınlaşmasına engel olduğu gibi kaybolmasına da neden olur. Ancak, VIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar *dil* sözcüğü ve *dil* sözcüğüyle kurulan deyimler varlığını korumuştur. Örneğin 1806'da Şehzade Musatafa'ya sunulan *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem* (Koca Sebanbaşı Risalesi) adlı siyasetnâmede *dil almak* deyiminin söz konusu anlamıyla XIX. yüzyıl başlarında da varlığını koruduğunu görürüz:

*Sefer-i merkûm esnasında, Yeniçeri zümresinden üç nefer adam ittifâk edip
Moskofton bir dil almağa çıkmışlar. Kazaen akşamdan sonra Moskof
hududunda otlakçı gavurun birini tutup, dil aldık diye orduya getirirlerken*
(Uçman, 1974:83)

Derleme Sözlüğünde ve deyim sözlüklerinde bulunmaması *dil* sözcüğünün günümüzde yaşamadığını gösterir. XIX. yüzyıllarda bile örneklerini gördüğümüz bu sözcük ve deyimlerin yok olmasındaki etkenler arasında sözcüğün askerlikle ilgili olması, askerliğe dayalı yaşam biçimin ortadan kalkması ve aynı sözcükle kurulan farklı anlamlardaki eşesli deyimlerin başından itibaren Karahanlı dönemi ve Çağatayca gibi farklı dönem ve sahalarda bile bulunması olabilir. Karahanlı Türkçesiyle yazılmış ilk Kuran tercümesi'nde *dil* sözcüğünün askerî anlamı dışında da *til ét-: ayıplamak* (Ata, 2004:677) gibi deyimlerde yer aldığını görüyoruz. Çağatay Sahasında *tilge kılmek* (dile gelmek), *tile tüşmek* (dile düşmek) (Karaağaç, 1997:292) gibi eşesli ve benzer deyimler bulunmaktadır. Ancak çağdaş Uygur ve Özbek Türkçesinde *til almak* tabirinin *dinlenilmek* (Öztürk, 1997:98) anlamıyla kullanılması ilgi çekicidir:

Vuslatıngdın geh *kilür tilge* bışik büzgâlei
Furkatıngdın geh kılur hannâne zârî vü enîn (Mevlânâ Sekkâkî, K.2, b.19)
(Eraslan, 1999:98)

Dilberâ *tüştüm* iligtin tile min
Sindin özge ni cihânda tile min (Lutfî, 465, b.1) (Karaağaç, 1997:292)

Bu durum Osmanlı sahası için de geçerlidir. Divanlarda *dil* sözcüğü ile kurulan çok sayıda deyime rastlarız. *Dil almak, dil vermek, dil düşmek, dile düşmek, dil tutmak, diline almak, dil tutmak, dilini tutmak, dile gelmek, dil çıkmak, dil çıkartmak, dil uzatmak vb.* deyimler eşesli veya benzer olmakla birlikte farklı anlamlarda yaygın olarak kullanılmıştır. *Ahmed-i Dâi Divanı*nda rastladığımız *diline almak* gibi eşesli ve/veya benzer deyimler hep var olmuştur:

Ol la'î-leb ü dehân ile çokdur sözüm benüm
Likin diline almağa kimüñ ne cânı var (A. Dâi, G.46, b.6) (Özmen, 2001:91)

Dede Korkut Kitabı'nda da *dil çıkartmadılar* ifadesine rastlarız. Muharrem Ergin bu deyim *ağzı açtırmadılar* (Ergin, 2011:90) şeklinde değerlendirmiştir. *Hammer Tarihinde* benzer bir ifade olan *dil kurtulmadı* deyimini için *esir alınmadı* anlamı verilmiştir. *Târîh-i Sultan Süleymân*'da da İslam ordusu arasında kalan ve öldürülen düşman askerleri için *dil çıkmadı* ifadesi kullanılmıştır. Bu yorum farkında sözcüğün *ses, haber, bilgi, istihbarat,*

esir gibi birbirine yakın anlamlar içermesi etkili olmaktadır. Nitekim *Gelibolulu Ali Divanı*'nda yer alan iki beyitte de *dil çık-* şeklinde Muharrem Ergin'i doğrulayacak kullanımlara rastlıyoruz. Birinci beyitteki kullanım *ses çıkmasına izin vermedi*, ikinci beyitte yer alan *dil çıkmaz* ifadesi ise *ses çıkmaz* şeklinde anlamlandırılabilir:

Kırdı gürûh-ı düşmeni bir *dil çıkartmadı*
Rezm âteşine olsa 'aceb mi zebâne tığ (G. Ali, K.24,b.12) (Altun, 1999:77)

Ne dönmez yol durur mülk-i 'adem âdem gider gelmez
Ne leşker gitse *dil çıkmaz* birinden bir haber gelmez (G.Ali, G.210,b.1)
(Altun, 1999:311)

Edirneli Nazmî Divanı'nda *dil almak*, *dil vermek* gibi eşsesli deyimlere çokça rastlanır. Ancak, bu kullanımlar ya *gönlü ele geçirmek* ya da *bir davranışla hoşnut etmek* anlamlarındadır. Aşağıda *dil* sözcüğüyle kurulan eşsesli ve benzer deyimlerin farklı metinlerdeki örnekleri verilmiştir. Bu deyimlerden hiçbiri *esir*, *istihbarat almak vb.* anlamlarda kullanılmamıştır:

Dil almasıyla benden ol perî aklum dahı getdi
Bu derdile işim eyvâ durur her dem benüm eyvây (E.Nazmî, G.175, b.2)
(Kaya, 2011:193)

Dil almak gerçi-kim zülf-i perîşânunğa kalmışdur
Velî cân-bahşlık la'î-i dür-efşânunğa kalmışdur (Vusûlî, G.42, b.1) (Taş,
2010:82)

Ol dilârâm ki her dem *dil ala*
Dil virür her kes aña âh dilâ (Ed.Nazmî, G.88, b.1) (Kaya, 2011:127)

Su gibi âşık-ı didâr durur
Nazmî her dilbere *dil verse* nola (Ed.Nazmî, G.86, b.5) (Kaya, 2011:126)

Dil almada o şeh-i gonca-leb ider Nev'î
Bize 'itâb ü girişme rakibe gunc u delâl (Nev'î, G.286, b.5) (Tulum,
1977:401)

Dirler idi ol sanem nâzûglüg ile *dil alur*
Aldı gönlüm nâz ile Allâh ki nâzûg yâr imiş (Figânî, G.39, b.2) (Karahan,
1966:28)

Saklamadan dürc-i cism içre kazâ cân cevherin
Dil alırdı nakd-i eşke lâl-i cânân cevherin (Hayali, G.430, b.1)
(Tarlan,1992:238)

Ol kâküle *dil düşmek* ile 'âşık-ı zârun
Var mı ser-i mü denlü hatâsın ne bilürsün (K. Sâkıb, G.453, b.2) (Kırbıyık,
1999)

SONUÇ

Görüldüğü üzere *til/tıl/dil* sözcüğü ve bu sözcükle kurulmuş eşesli deyimler, Türkçenin her döneminde ve birçok sahasında karşımıza çıkar. *Dil* sözcüğünün Farsça'da *gönül*, Türkçe'de ise *organ* ve lisan anlamları yaygın olduğu için askerî istihbaratla ilgili anlamı bazı araştırmacıların gözünden kaçmıştır. Oysa *dil* sözcüğünün esaret ve istihbaratla ilgili kullanımlarının ve bu sözcüklerle kurulan deyimlerin kökenini VIII. yüzyılda *Göktürk Yazıtlarına* kadar götürebiliriz. *Til* sözcüğü daha o yüzyıllarda metaforik/mecazî bir anlam kazanarak *istihbarat*, *haber*, *istihbarat için tutsak edilen düşman askeri*, *esir*, *casus* anlamlarında kullanılmış, deyimleşerek *istihbarat için düşman askeri el geçirmek* anlamıyla *al-* yardımcı fiili ile kullanılmaya başlanmıştır. Yine XVIII. yüzyılda Uygur Sahasında *Şine Us* Yazıtında sözcüğün *til tutmak* şeklinde deyimleşmiş şekliyle karşılaşırız. Bu durum bilinen ilk kaynaklardan itibaren sözcüğün mecaz anlam kazanıp deyimleştiğini gösterir. Daha sonra sözcük *tıl* şekline dönüşmüştür. Eşesli deyimler bulunmakla birlikte sözcüğün *Divanü Lugati't-Türk'te tıl tutmak*, *Kutadgu Bilig'de til içgünmak* deyiminin yanı sıra *til almak* şeklini istihbaratla ilgili anlamıyla muhafaza ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca. XV.yüzyılda Harezmi-Altınordu ve XVI. yüzyılda Çağatay sahası etki alanında *til* ve *til almak* şekli varlığını korurken, t-d değişimiyle Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde sözcük artık *dil* şeklinde ve farklı yardımcı fiillerle kullanılmıştır. Göktürk ve Uygur dönemlerinden itibaren sözcüğün hem deyim olarak hem de müstakil olarak kullanımını rastlarız. Eski Türkçede gördüğümüz *til içgünmak* kullanımını bir yana özellikle Osmanlı Türkçesinde *dil almak*, *dil tutmak*, *dil getirmek*, *dil düşmek*, *dil götürmek vb.* kullanımları yaygındır. Ayrıca *dil* sözcüğünün gerek müstakil olarak gerekse *dil avcısı* şeklinin *casus* karşılığı olarak da kullanılması ilgi çekicidir. Manzum, mensur, edebî, tarihi hemen her türde karşımıza çıkan ve divan şiiri birikiminde cinas, benzetme ve çeşitli hayallere konu olan bu sözcük ve deyimler, XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. XVIII. yüzyıldan sonra değişen yaşam tarzı ve kültürle birlikte bu sözcük ve deyimler unutulmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında *dil* sözcüğünün ve *esir*, *tutsak* sözcüklerinin birbirinin yerine kullanılabilmesi, *esir* sözcüğünün yaygınlaşması ve eşesli deyimlerin etkisi de göz ardı edilmemelidir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Vefik Paşa. (2000). *Lehçe-i Osmânî*. (haz. Toparlı, R.). Ankara: TDK Yayınları.
- Altun, K. (1999). *Gelibolulu Mustafa Ali divanı*, Niğde: Özlem Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig İndeks* (haz. Eraslan K. ve diğerleri). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig*. I. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1998). *Divanü Lugati't-Türk tercümesi*. I-II-III-IV. Ankara: TDK Yayınları.
- Azamat, N. (1992). *Anonim Tevârih-i Al-i Osman (Giese Neşri)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Can, A.H. (tarihsiz) *Hacı Ali Efendi-Târîh-i Kamanîçe*. [http: / / ekitap.kulturturizm. gov. tr / Eklenti / 10727, metinpdf. pdf? 0](http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10727_metinpdf.pdf?0) adresinden elde edildi.

- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Çapraz, H.Ş.Ç. (2011). *Pétervárad 1694. évi török ostroma nyugati és oszmán források alapján.*(Basılmamış Doktora tezi). Szegedi Üniv., Macaristan.
- Çavuşoğlu, M.- Tanyeri, A. (1990). *Üsküplü İshak divanı*. İstanbul: MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çoruhlu, M. (2005). *Muaffa Mehemed Efendi-Kit'a min Tarih-i Sultan Mahmud-ı Evvel*. (BYLT). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi SBE, İstanbul.
- Dağlı, Y. (2001). *Evliya Çelebi seyahatnâmesi*. İstanbul: YKY, 6, 162.
- Dankoff, R. (2008). *Evliya Çelebi okuma sözlüğü*. (Çev. Tezcan, S.). İstanbul: YKY.
- Derin, F. Ç. (Eylül 1958). II. Mustafaya dair bir risâle. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 9 (13), 63.
- Dikmen, H. (1991). *Seyyid Vehbi ve divanının karşılaştırmalı metni*. (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Doğan, M. (2011). Osmanlı tımar sisteminde tevcih prosedürü. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (1), 1-11.
- Eraslan, K. (1999). *Mevlana Sekkâkî divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- Erdoğan, E. (2006). Tımar tevcih sebepleri üzerine bir kaynak değerlendirmesi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (19), 175-188.
- Erdoğan, M. (2011). *Bursalı Rahimi ve Divânı*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10600,bursali-rahmi-divanipdf.pdf?0> adresinden elde edildi.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basımevi
- Ergin, M. (2002). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (2011). *Dede Korkut kitabı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eroğlu, H. (2003). Klasik dönemde Osmanlı devletinin istihbarat stratejileri. *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII (34) 11-33.
- Erol, H. (2008). *Eski Türkçeden eski Anadolu Türkçesine anlam değişimleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erünsal, İ. (tarihsiz). *Sahâifü'l-Ahbâr fi Vekâyi'ü'l-A'sâr (Müneccimbaşı Tarihi)*:Tercüman Gazetesi Yayınları, II, 576.
- Gündüz, E. (2013). *Diyarbakırlı Meâlî divanı*. (BYLT). İnönü Üniversitesi SBE, Malatya.

- Gürkan, E.S. (2012). Batı Akdenizde Osmanlı korsanlığı ve gaza meselesi. *Kebikeç*, 33,184.
- Hammer, J.F. (tarihsiz). *Büyük Osmanlı tarihi*. http://www.issuu.com/gulsahatalay/docs/hammer_buyuk_osmanli_tarihi_7.cilt adresinden elde edilmiştir.
- Hançerlioğlu, O. (1992). *Türk dili sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İnalçık, H.- Oğuz, M. (1989). *Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehmed Hân (İzadi ve Varna savaşları (1444-1444) üzerine anonim gazavatnâme*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İsen, M. (1990). *Usûlî divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kallek, C. (1992) “Câsûs”. TDV İslam Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 7,163-166.
- Kalpıklı, M. (tarihsiz). *Revânî divanı*. Otap Projesinden elde edildi.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Karaağaç, G. (1997). *Lutfî divanı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karacan, T. (1991). *Sabit-Zafername*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Karahan, A. (1966). *Figânî ve divânçesi*. Metin bankası projesinden elde edildi.
- Karaköse, S. (1994). *Nevi-zâde Atayî divanı*. <http://www.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10637,nevi-zade-atayipdf.pdf?0> adresinden elde edildi.
- Kavruk, H. (tarihsiz). *Şeyhülislam Yahya divanı*. <http://www.ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10655,seyhulislamyahyadi-vanihasankavrukpdf.pdf?0> adresinden elde edildi.
- Kaya, B. A. (1996). *Azmîzâde Haletî: hayatı, edebî kişiliği ve Divânı'nın tenkitli metni*. <http://www.yahoo.com/group/metinbankasi/?yguid=211032233> adresinden elde edildi.
- Kaya, N. (2011). *Edirneli Nazmî divanı (521b-645b) varaklar*. (BYLT). Bozok Üniversitesi SBE, Yozgat.
- Keskin, N. (2007) Osmanlı şiirinde iftihâr ve imtiyaz simgeleri: çeleng, otaga ve sorguç. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/4, 495-515.
- Kırbıyık, M. (1999) Katip-zâde Musatafa Sâkıb hayat, eserleri, edebî kişiliği ve divanının tenkitli metni, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Kik, A. (2007). *Zafer-nâme-i Emîr Temür*. (BYLT). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kömür, E. (1994). *Akıncılar*. Eskişehir. www.etarih.com adresinden elde edildi.

- Kurtoğlu, O. (2004). *Lebib divanı*. (BDT). Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara.
- Levend, A. S. (1957). *Türk edebiyatında şehir-engizler ve şehir-engizlerde İstanbul*. İstanbul: İstanbul Enstitüsü Yayınları.
- Levend, A. S. (2000). *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in gazavât-nâmesi*, Ankara: TTK.
- Mengi, M. (2014). *Mesihî divanı*. Ankara: AKM Yayınları.
- Mermer, A. (2004). *Kütahyalı Rahimi ve divanı*. [http : / / groups. yahoo. com / group / metinbankasi/? yguid=211032233](http://groups.yahoo.com/group/metinbankasi/?yguid=211032233) adresinden elde edildi.
- Onay, A. T. (1996). *Eski Türk edebiyatında mazmunlar*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Özcan, A. (1993). "Türk devletlerinde casusluk". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, 166-169.
- Özcan A. (1994). "Deli". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9, 132-135.
- Özcan, N. (2013). *Âgehî'nin Fetih-nâme-i Kal'a-i Sigetvarı*. (BYLT). Fatih Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Özmen, M. (2001). *Ahmed-i Dâ'i divanı*. I. Ankara: TDK Yayınları.
- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçesinde fül*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özyetkin, M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslup incelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Paçacıoğlu, B. (2006). *VIII.-XVI. yüzyıllar arasında Türkçenin sözcük dağarcığı*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. I. İstanbul: MEB Yayınları.
- Parlatır, İ. (2009). *Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınları.
- Redhouse, S. J. (1968). *Türkçe İngilizce Redhouse sözlüğü*. İstanbul: Redhouse Yayınları.
- Saraç, Y. (2002). *Emrî divanı*. Metin bankası projesinden elde edildi.
- Sarıca, B. (2008). Kutadgu Bilig'de komutan ve ordunun nitelikleri. *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, 88.
- Sefercioğlu, M. N. (2010). Helâkî Divânı'nda Türkçe deyimler, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. İstanbul, 4, 155-202.
- Sert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*. Ankara: Belen Yayınları.
- Sertoğlu, M. (1986). *Osmanlı Tarih Lugatı*, Enderun Kitabevi, İst., 1986, s.85.
- Şemseddin Sâmî. (2010). *Kâmûs-ı Türkî*. (haz. Yavuzarslan, P.). Ankara: TDK Yayınları.

- Tarama Sözlüğü*. (1965). II, Ankara: TDK Yayınları. Ank. 1965.
- Tarlan, A. N. (1992a). *Hayâlî divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1992b). *Necati Beg divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Taş, H. (2010). *Vusulî divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Topal, S. A. (2008). *Celalzâde Sâlih'in Tarih-i Sultan Süleyman isimli eseri*. (BDT). Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Tuğlacı, P. (1972). *Okyanus ansiklopedik sözlük*. İstanbul: Pars Yayınları.
- Tulum, M.- Tanyeri, A. (1977). *Nevî Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve söz varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türkçe Sözlük*. (1998). Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- Türkçe Sözlük*. (2005). Ankara: TDK Yayınları.
- Uçman, A. (1974). *Koca Sekbanbaşı risalesi*. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Büyük Osmanlı tarihi*. Ankara:TTK Yayınları (I-II).
- Ülter, E. (Yaz 2002). *Osmanlılarda istihbarat. Avrasya Dosyası, İstihbarat Özel*, 2 (8), 233-254.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- Üzümcü, H. (2008). *Zafer-nâme-i Ali Paşa*. (BYLT). Kocatepe Üniversitesi SBE, Afyonkarahisar.
- Yakar, H. İ. (2002). *Gelibolulu Sun'î Dîvânı ve tahlili*. Metin bankası projesinden elde edildi.
- Yıldırım, N. (2005). *Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafer-nâme adlı eseri*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, İstanbul.